

**EKONOMİK GELİŞME SÜRECİNDE TARIMIN KATKISI:
TÜRKİYE ÖRNEĞİ**

Said AKTAŞ

194001054

Yüksek Lisans Tezi

İktisat Teorisi Bilim Dalı

Tez Yöneticisi: Dr. Öğretim Üyesi Şekip YAZGAN

AĞRI - 2020

(Her Hakkı Saklıdır)

T.C.
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİMDALI

Said AKTAŞ

EKONOMİK GELİŞME SÜRECİNDE
TARIMIN KATKISI: TÜRKİYE ÖRNEĞİ
YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ

Dr. Öğretim Üyesi Şekip YAZGAN

AĞRI- 2020

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Ekonomik Gelişme Sürecinde Tarımın Katkısı: Türkiye Örneği” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

30.12.2020

Said AKTAŞ

TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI

İÇİNDEKİLER

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI	iii
TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI.....	iii
İÇİNDEKİLER	iv
ÖZET.....	viii
ABSTRACT	viii
ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR.....	ix
KISALTMALAR DİZİNİ	x
TABLolar DİZİNİ	xii
ŞEKİLLER DİZİNİ	xiii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TARIM SEKTÖRÜNÜN ÖNEMİ VE ÖZELLİKLERİ	4
1.1. TARIM	4
1.2. TARIMIN TARİHSEL GELİŞİMİ.....	6
1.3. TARIMSAL ÜRETİM	8
1.3.1. Bitkisel üretim.....	8
1.3.2. Hayvansal üretim	9
1.3.3. Tarım ürünlerinin işlenmesi	9
1.4. TARIM SEKTÖRÜNÜN ÖZELLİKLERİ	10
1.4.1. Üretimin doğal şartlara bağımlı olması.....	10
1.4.2. Aile ve iş hayatının bütünlüğü	11
1.4.3. Belirsizlik ve risklerin çok olması	11
1.4.4. Arz ve talep esnekliklerinin düşük olması	12
1.4.5. Üretimin dönemsel olması	15

1.4.6. Piyasa ile ilişkisinin zayıf olması	16
1.4.7. Uzmanlaşma ve iş bölümüne gidilememesi	18
1.4.8. Konjonktür hareketlerinden farklı etkilenmesi	19
1.4.9. Eğitim ve gelir seviyesinin düşüklüğü	20
1.5. TARIMI DİĞER SEKTÖRLERDEN AYIRAN ÖZELLİKLER	21

İKİNCİ BÖLÜM

2. TARIM SEKTÖRÜ VE İKTİSADİ GELİŞME İLİŞKİSİ.....	24
2.1. TARİHSEL SÜREÇTE TARIM VE İKTİSADİ GELİŞME	24
2.1.1. Fizyokratlar	24
2.1.2. Adam Smith	31
2.1.3. Karl Marx.....	34
2.1.4. Johnston ve Mellor (1961)	35
2.1.4.1. Toplumun beslenmesine olan katkısı	35
2.1.4.2. İhracat yoluyla sağlanan döviz gelirleri	37
2.1.4.3. Sanayi sektörü için işgücü.....	38
2.1.4.4. Sanayi sektörü için tasarruf ve sermaye.....	39
2.1.4.5. Sanayiye olan pazar katkısı.....	40
2.2. TARIMSAL KALKINMA MODELLERİ.....	41
2.2.1. Klasik modeller	41
2.2.1.1. Arthur Lewis (1954): Sınırsız emek arzı ile kalkınma.....	41
2.2.1.2. Kuznets ters U hipotezi	45
2.2.1.3. Fei – Ranis modeli	46
2.2.1.4. Kaldor modeli – Tarım ile sanayi arasındaki tamamlayıcılık	47
2.2.2. Neoklasik modeller	48
2.2.2.1. Jorgenson modeli	48
2.2.2.2. Kelly, Williamson ve Cheetham (KWC) modeli	50
2.2.2.3. Harris – Todaro göç modeli	51
2.3. TARIMSAL KALKINMADA YENİ MODELLER	52
2.3.1. Sınır modeli.....	54
2.3.2. Koruma modeli.....	55

2.3.3. Kentsel endüstriyel etki modeli.....	56
2.3.4. Yayılma modeli.....	57
2.3.5. Yüksek ödemeli girdi modeli.....	58
2.3.6. Uyarılmış yenilik modeli.....	58

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TARIMIN İKTİSADİ GELİŞMEYE KATKISI: TÜRKİYE ÖRNEĞİ.....	62
3.1. LİTERATÜR.....	62
3.2. 1923 – 2000 YILLARI ARASI DÖNEM	66
3.2.1. Nüfus ve üretimle ilgili temel eğilimler	66
3.2.2. Yapısal değişim.....	68
3.2.3. Verimlilik artışları, teknoloji ve çevre	68
3.2.4. Tarım ve ihracat	70
3.2.5. Kurumsal değişim ve küçük köylü üretimi	71
3.3. 2000-2019 YILLARI ARASI DÖNEM.....	73
3.3.1. Tarımın toplumun beslenmesine olan katkısı	74
3.3.1.1. Bitkisel üretim.....	75
3.3.1.2. Hayvansal üretim	78
3.3.2. İhracat yoluyla sağlanan döviz gelirleri	82
3.3.3. Sanayi için işgücü	88
3.3.4. Sanayi sektörü için tasarruf ve sermaye.....	91
3.3.5. Sanayi sektörünün üretimi için pazar	94
SONUÇ.....	98
KAYNAKÇA	103
ÖZGEÇMİŞ.....	114

ÖZET

Tarım sektörü gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için stratejik bir sektör olarak değerlendirilmektedir. Tarım sektörünün stratejik bir sektör olarak değerlendirilmesinin arka planında, tarım sektörünün ülkelerin iktisadi gelişmelerine başlıca beş temel alanda katkıda bulunduğu düşüncesi yer almaktadır. Johnston ve Mellor (1961) tarafından ortaya konulan bu düşünceye göre tarım sektörü, toplumun beslenmesine olan katkı, ihracat yoluyla sağlanan döviz gelirleri, sanayi için işgücü, sanayi sektörü için tasarruf ve sermaye ve son olarak sanayi sektörünün üretimi için pazar katkılarıyla ülke ekonomilerinin iktisadi gelişmelerine katkı sağlamaktadır.

Bu kapsamda tezde, tarım sektörünün Türkiye ekonomisine katkılarının Johnston ve Mellor (1961) tarafından çizilen çerçeve içerisinde ortaya konulması amaçlanmaktadır. Kuruluşundan günümüze kadar geçen süre içerisinde, Türkiye'nin geçirdiği yapısal dönüşüm neticesinde tarım sektörünün gayri safi yurtiçi hasıla ve istihdam içerisindeki payının azaldığı görülmektedir. Tarım sektörünün sanayi ve hizmetler sektörüne oranla nispi öneminin azalmasına karşın çalışmada tarımın, ülkenin artan nüfusu için gıda temini, tarımsal ürünlerin ihracatıyla elde edilen döviz gelirleri, tarım kesiminden sanayi kesimine işgücü transferi, tarıma dayalı olan sanayi kollarının gelişimi boyutlarıyla ülke ekonomisinin gelişimine olumlu katkılarının devam ettiği değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İktisadi Kalkınma, Tarım Sektörü, Türkiye

ABSTRACT

The agriculture sector is considered as a strategic sector for developed and developing countries. In the background of the agriculture sector being evaluated as a strategic sector, there is the idea that the agricultural sector contributes to the economic developments of the countries in five basic areas. The agricultural sector contributes to the economic development of the countries' economies through providing food products for the society, foreign exchange income obtained through exports, manpower for the industry, saving and capital for the industrial sector, and market contributions for the production of the industrial sector Johnston and Mellor (1961). From the establishment of the Republic of Turkey until today, there has been a decrease in the agricultural sector's share in output and employment, and the gross domestic product as a result of the structural transformation of the agricultural sector in Turkey. In this context, based on the framework constructed by Johnston and Mellor (1961), this thesis examines the contributions of the agriculture sector to the Turkish economy.

Although the relative importance of the agricultural sector has decreased compared to the industry and services sector, this study evaluates the positive contributions of agriculture to the development of the country's economy such as providing the food supply for the growing population of the country, affording foreign exchange revenues obtained from the export of agricultural products, subsidizing manpower transfer from the agricultural sector to the industrial sector , and contributing the development of industrial branches based on agriculture.

Keywords: Economic Development, Agriculture Sector, Turkey

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

Bu tez çalışmasında, tarım sektörünün iktisadi gelişmeye katkıları araştırılmıştır. Tarımın ekonomiye olan katkıları, Johnston ve Mellor'un (1961) tarımın ekonomiye katkıları çerçevesinde incelenmiştir. Devamında, söz konusu katkılar Türkiye özelinde 1923-2000 ve 2000-2019 yılları arası dönem için ele alınmıştır.

Tez konusunu seçerken isteklerimi göz önünde bulundurup değerli vaktini bana ayıran tez danışmanım Dr. Öğretim Üyesi Şekip YAZGAN'a teşekkürlerimi sunarım.

Hayatımın her safhasında bana manevi önderlik eden, kaleme aldığı “Risale-i Nur” eserleriyle yoluma ışık tutan, kıymetli ilmiyle imanımın muhafazasına ve inkişafına vesile olan Bediüzzaman Said Nursi hazretlerine sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Tüm eğitim hayatım boyunca benden maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen, her zaman yanımda olan başta kıymetli babam ve annem olmak üzere ailemin her bir ferdine teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Bu tezin hazırlanmasında beni şevk ve gayrete getiren sevgili eşime de ayrıca teşekkür ederim.

AĞRI - 2020

Said AKTAŞ

KISALTMALAR DİZİNİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
FAO	: Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü
GKGM	: Gıda ve Kontrol Genel Müdürlüğü
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
GVK	: Gelir Vergisi Kanunu
KWC	: Kelley, Williamson ve Cheetham Modeli
ORTADEF	: Organik Tarım Destekleri Federasyonu
TC	: Türkiye Cumhuriyeti
TDK	: Türk Dil Kurumu
TİGEM	: Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü
TKDK	: Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu
TMO	: Toprak Mahsulleri Ofisi
TOBB	: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
WB	: Dünya Bankası
WTO	: Dünya Ticaret Örgütü
ZMO	: Ziraat Mühendisleri Odası

TABLÖLER DİZİNİ

Tablo 3.1. Türkiye Tarımıyla İlgili Temel Göstergeler, 1880-2000	67
Tablo 3.2. Türkiye Genel Nüfusun Seyri, 2000-2019	74
Tablo 3.3. Kişi Başı Protein Tüketimi.....	75
Tablo 3.4. Bazı Tahıl Ve Baklagillerin Ekim Alanı, Üretim Miktarı ve Verim Durumu.	76
Tablo 3.5. Bazı Endüstri Bitkilerinin Ekim Alanı, Üretim Miktarları ve Verim Durumu.	77
Tablo 3.6. Türkiye’de Yıllar İtibariyle Hayvan Varlığı (1000 Baş).	79
Tablo 3.7. Hayvan Türlerine Göre Et ve Süt Üretim Miktarları.	79
Tablo 3.8. Tarımsal Gayrisafı Yurtiçi Hâsıla Değerleri, Tarımsal GSYİH’in Genel GSYİH içindeki payı ve Değişim Oranı.	80
Tablo 3.9. Türkiye’de GSYİH’nın Sektörlere Göre Dağılımı, (2000-2019).....	81
Tablo 3.10. Türkiye’nin Genel Dış Ticaret Verileri (Milyon Dolar).	82
Tablo 3.11. Türkiye Tarım Ürünleri Dış Ticareti, 2000 – 2018, (Milyon dolar).	83
Tablo 3.12. Türkiye Tarımsal Hammadde Dış Ticareti (Milyon Dolar).	83
Tablo 3.13. Türkiye Gıda Maddeleri Dış Ticareti (Milyon Dolar).	85
Tablo 3.14. Türkiye ve Dünya’nın Toplam İhracat ve Tarımsal Ürün İhracatının Genel Görünümü (1000 Dolar).	87
Tablo 3.15. Türkiye’de Kent ve Kır Nüfusunun Seyri, (2000-2019).....	89
Tablo 3.16. İstihdam Edilenlerin İktisadi Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı, 15 + Yaş.	90
Tablo 3.17. Bazı Tarım Ürünlerinin Sanayide Kullanım Oranları.	94

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1.1. King Kanunu.....	14
Şekil 1.2. Örümcek Ağı Teoremi.....	17
Şekil 2.1. Quesnay'ın Ekonomik Tablosu.	28
Şekil 2.2. Sınırsız Emek Arzı ile Kalkınma.....	44

GİRİŞ

Tarım en genel anlamıyla, tarımsal ürünlerin elde edilmesi için toprak üzerinde yapılan faaliyetlerin bütünü olarak ifade edilmektedir. Tarımsal faaliyet ise, bitkisel üretim, hayvansal üretim, ormancılık ve su ürünleri gibi faaliyet kollarını kapsayan geniş bir yelpazeye sahiptir. İlk çağlardan günümüze önem ve değerini kaybetmeyen tarımsal faaliyetler, dünyanın bugünkü seviyesine ulaşabilmesinde büyük rol oynadığı bir gerçektir. Bununla birlikte tarım, iktisadi ve sosyal düzenin sağlanmasında, ticaret ve sanayinin gelişmesinde temel bir rol oynamaktadır. Tarımın, insan yaşamının temel ihtiyaçlarından olan gıda ile doğrudan münasebetinin olması, tarımı gelişmiş ve gelişmekte olan tüm ülkeler için üzerinde dikkatle durulması gereken bir sektör haline getirmiştir. Dünyada yaşayan insanların ekseriyetinin, tarımsal faaliyetler ile geçimini sağlaması, tarımsal faaliyetlere sadece iktisadi değil, bununla birlikte toplumsal bir nitelik kazandırmaktadır.

Tarım sektörünün söz konusu stratejik özelliklerinden dolayı birçok iktisatçı tarım sektörünün ekonomiye olan katkılarına vurgu yaparak, bu sektöre önemli ölçüde ağırlık verilmesini ve bu sektörün desteklenmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Söz konusu iktisatçılardan Johnston ve Mellor (1961) tarımın ekonomiye başlıca beş katkısının olduğunu belirtmektedir. Bu katkılar; toplumun beslenmesine olan katkısı, ihracat yoluyla sağlanan döviz gelirleri, sanayi için işgücü, sanayi sektörü için tasarruf ve sermaye ve son olarak sanayi sektörünün üretimi için pazar olarak ifade edilmektedir.

Tarım sektörü insan hayatının ilk dönemlerinden günümüze ve bundan sonraki dönemlerde de insanoğlunun hayatlarının sürdürebilmesi için zaruri gıda maddelerine kaynaklık ettiğinden dolayı ciddi anlamda önem arz etmektedir. Tarım sektörü insanların gıda ihtiyaçlarını karşılamada tek faaliyet alanı olması ve gıda ihtiyaçlarının temininde bu sektörün alternatifinin olmaması tarım sektörünün önemini daha da arttırmaktadır.

Tarım sektörünün ekonomiye ihracat yoluyla önemli ölçüde döviz geliri katkısı da olmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde döviz kıt bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Döviz ülke içerisinde üretim imkânı olmayan ve üretilmesi

çok pahalıya mal olan ürünlere ulaşma imkânı sunmaktadır. İktisadi kalkınmanın sağlanabilmesi için gerekli olan yatırım ürünlerinin ithalatı, genellikle tarımsal ürünlerin ihracatıyla mümkün olmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin mukayeseli üstünlüğe sahip olduğu ürünler; tabii kaynaklar ve tarımsal ürünlerdir. Eğer gelişmekte olan bir ülke topraklarında petrol ve bakır gibi zengin tabii kaynaklar yoksa ülke içerisinde endüstriyel üretim için gerekli sermaye ve ara mallarının ithalatını yalnız tarımsal ürünlerin ihracatıyla karşılayabilecektir.

Tarım sektörü, sanayi sektörü ve diğer faaliyet kolları için önemli ölçüde işgücü sağlamaktadır. Lewis (1954)'in “Sınırsız Emek Arzı ile Kalkınma” teorisinde ifade edildiği üzere tarım sektöründe bulunan fazla işgücü ekonomik kalkınma sürecinde önemli bir role sahiptir. Söz konusu modelde tarımdan sanayiye doğru kayan ve gelişmiş ekonomilerin birçoğunun gelişim aşamalarında yaşamış oldukları “yapısal değişim” öngörülmektedir. Sözü edilen öngörü, sanayi devrimi sonrası çoğu ülke ekonomisinin, tarım sektöründen sanayi sektörüne ve sanayi sektöründen hizmet sektörüne kaydığı görülmektedir. Tarımdan sanayiye transfer olan işgücü maliyetinin düşük olması, sanayi sektörünün büyüme oranının yüksek olacağı anlamına gelmektedir.

Tarım sektörü, sanayi sektörünün gelişimi için gereken tasarruf ve sermaye birikimlerinin de kaynağıdır. Tarımın sermaye katkısı, elde edilen gelirlerin bir kısmının yeni yatırımlara yönlendirilmesi olarak ifade edilmektedir. Tarımsal faaliyetler sonucunda elde edilen gelirlerin tekrar yeni yatırımlarda kullanılması ve kırsal kesimde yaşayan halkın tarımsal faaliyetlerde istihdamının sağlanması ülkelerin iktisadi gelişimleri yönüyle önem arz etmektedir. Tarımsal tasarruflar ise zorla veya gönüllü bir şekilde oluşturulmaktadır. Gönüllü tasarruflara büyük arazi sahiplerinin sanayiye yaptıkları yatırımlar, zorla yapılan tasarruflara ise devletin tarımı vergilendirmesi örnek olarak verilebilir.

Tarımın sanayiye önemli ölçüde pazar katkısı da olmaktadır. Tarımın pazar katkısından genel anlamıyla endüstriyel ürünlere dönük otonom talebin en önemli kaynağının tarımdan gelen talep olduğu kastedilmektedir. Sanayi sektörünün gelişebilmesi ve büyüebilmesi için üretmiş olduğu ürünlerin satışının yapılması gerekmektedir. Kalkınmanın ilk safhalarında en büyük piyasayı tarım sektörü

oluşturmaktadır. İktisadi gelişimin ilk basamaklarında tarımsal büyüme ile endüstriyel büyüme arasında bir tamamlayıcılık vardır. Tarım sektörü hem kendi ürettiği ürünlere hem de sanayi de üretilen ürünlere talep oluşturup her iki sektörün gelişmesine katkı sağlamaktadır.

Bu çerçevede bu tezde tarım sektörünün öneminin ve Türkiye ekonomisine katkılarının yukarıda unsurları ifade edilen Johnston ve Mellor (1961) tarafından çizilen çerçeve içerisinde ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda tez üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; tarımın tanımı, tarihsel gelişimi ve alt faaliyet kolları üzerinde durulmaktadır. Söz konusu bölümde ayrıca, tarım sektörlerinin özelliklerine değinilmekte ve bu özellikler izah edilmektedir. Ayrıca tarım sektörünü diğer sektörlerden ayıran özelliklere yer verilmektedir. İkinci bölümde ise, tarım ve iktisadi gelişme ilişkisi üzerine teorik literatür incelenmektedir. Bu kapsamda, Fizyokratlar'dan başlamak üzere Klasik iktisatçılardan Adam Smith'in ve daha sonra Karl Marx gibi iktisatçıların bakışları ele alınmaktadır. Ardından daha sonraki süreçteki diğer iktisadi bakış açıları da değerlendirilmektedir. Tezin üçüncü bölümünde ise ilk olarak Johnston ve Mellor (1961)'in ortaya koyduğu kapsam içerisinde tarımın Türkiye ekonomisine olan katkısını değerlendiren çalışmalarda elde edilen sonuçlar özetlenmekte, daha sonra ise Türkiye ekonomisinde 1923-2019 yıllarını kapsayan dönemde tarım sektörünün Türkiye ekonomisine katkısı Johnston ve Mellor (1961) tarafından ifade edilen beş temel katkı bağlamında araştırılmaktadır. Tez, araştırma bulgularının değerlendirildiği sonuç bölümüyle tamamlanmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TARIM SEKTÖRÜNÜN ÖNEMİ VE ÖZELLİKLERİ

Tarihsel süreçte iktisadi faaliyetler incelendiğinde, gelişimin ilk adımını tarımın oluşturduğu görülmektedir. Gelişmiş ülke tecrübelerine bakıldığında, gelişim sürecinin ilk aşamalarında iktisadi faaliyetlerin önde gelen sektörü olan tarım, zaman içerisinde ulusların iktisadi faaliyetlerinin artması ve farklı sektörlerin ön plana çıkması neticesinde bu konumunu yitirdiği görülmektedir. Söz konusu durum Simon Kuznets tarafından “yapısal değişim” olarak ifade edilmektedir (Pamuk, 2008, s. 219). Tarımda yaşanan bu değişime karşılık, insanların beslenmesini sağlama rolü ve özellikle gelişmekte olan ülkelerde kırsal alanlarda yaşamını sürdüren insanlar için hayati sektör olma özelliği, tarımın günümüzde de temel sektör olma özelliğine sahip olduğunu göstermektedir (Günay, 2017, s. 3).

1.1. Tarım

Tarım, dar anlamıyla bitkisel ve hayvansal üretim olarak tanımlanmaktadır. Geniş anlamıyla bakıldığında ise tarım; tarımsal ürünlerin işlenmesi, girdilerin temini ve üretimi, üretilen ürünlerin pazarlanması gibi birçok faaliyeti kapsamaktadır (Gürler, 2008, s. 1). Günümüzde tarım denildiğinde ilk akla gelen ekseriyetle bitkisel ürünlerin üretimidir. Fakat tarım; bitkisel üretimle birlikte hayvancılık, su ürünleri ve ormancılığı da içine almaktadır (Olalı & Duymaz, 1987, s. 3). Türk Dil Kurumu’na (TDK) göre tarım, “*bitkisel ve hayvansal ürünlerin; üretilmesi, kalite ve veriminin yükseltilmesi, uygun koşullarda korunması, işlenip değerlendirilmesi ile pazarlanması*” olarak tanımlanmaktadır (Türk Dil Kurumu [TDK] 2020). Tarım bir başka ifadeyle; tarımsal faaliyetler neticesinde üretimi gerçekleşen ürünün işlenip en son tüketicinin eline ulaşmaya kadar geçen aşamaların tümü, şeklinde de ifade edilebilmektedir (Zincirlioğlu, 1977, s. 9). Türk Gelir Vergisi Kanunu ise zirai faaliyeti daha geniş anlamıyla tanımlayarak şu şekilde ifade etmiştir; “*arazide, deniz, göl ve nehirlerde, ekim, dikim, bakım, üretme, yetiştirme ve ıslah yolları ile veya doğrudan tabiattan istifade etmek suretiyle, bitki, orman, hayvan, balık ve bunların mahsullerinin istihsalini, avlanması, avcıları ve*

yetiştiricileri tarafından muhafazasını, taşınmasını, satılmasını veya bu mahsullerden sair şekilde faydalanmadır” (Gelir Vergisi Kanunu [GVK], 1960:Madde 52).

Tarihsel gelişimine bakıldığında, tarım sektörünün birçok safha geçirmiş olduğu görülmektedir. Tarımsal faaliyetler, ilk olarak toplayıcılık ve avcılık ile başlayıp daha sonra teknoloji ve bilimin ilerlemesiyle ve kullanılmasıyla birlikte uzmanlaşmış işletmeciliğe kadar birçok değişim safhası geçirmiştir. Tarım sektörünün bu değişim safhalarına bakıldığında, sırasıyla ilk önce Asya kıtasında sonra Afrika ve Avrupa kıtasında ve sonrasında ise Amerika kıtasında ortaya çıktığı düşünülmektedir. İnsanların ekseriyetle ihtiyaçlarının başında gıda ihtiyacı gelmesi nedeniyle insanların yaşamını sürdürdüğü her yerde tarımsal faaliyetler insanlar için kaçınılmaz olmuştur. Beslenme ve tarımsal faaliyetler neticesinde elde edilen ürünlerden istifade etme tarzlarında değişiklik olabilmektedir (Direk, 2010/2012, s. 46).

Tarım, ilk çağlarda insanlığın zaruri ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli bir rol oynadığı gibi günümüzde de halen önemini korumakta ve önemli üretim faaliyetlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarımın insan hayatındaki önemi başlıca şu nedenlerden kaynaklanmaktadır:

1. Tarım, insanların hayatını sürdürebilmeleri için zaruri gıdaların teminine katkı sağlamaktadır (Aksöz, 1972, s. 9).
2. Tarımın ülke nüfusunun önemli bir çoğunluğunun iş sahibi olmasına katkı sağlamaktadır. Tarım sektöründeki işgücünde yıllar itibariyle bir azalma olduğu görülmektedir (Günay, 2017, s. 4).
3. Sanayi sektörünün gelişiminde tarımın önemi büyüktür. Tarım sektörü sanayinin hammadde ihtiyacını karşılamakla birlikte sanayi de üretilen ürünler için pazar imkânı sağlar. Tarımsal ürünlerin ihracatı neticesinde elde edilen döviz, az gelişmiş ülkelerin sanayileşmesinde önemli rol oynamaktadır (Aksöz, 1972, s. 9).
4. Tarımın diğer sektörlere nispeten payında son yıllarda düşüş yaşanmasına rağmen çoğu ülke ekonomisinde milli gelirin büyük bir kısmında tarımın önemli etkisinin olduğu müşahade edilmektedir (Günay, 2017, s. 4).

5. Tarım sektörü, sağlıklı çevrenin oluşturulması ve bu sağlıklı çevrenin muhafaza edilmesi, ekolojik dengenin sağlanması ve devamının temin edilmesinde önemli rol oynamaktadır (Dişbudak, 2008, s. 1).

Tarımın yukarıda maddeler halinde sıralanan görevlerine bakıldığında, tarım; hem gelişmiş ülkelerin hem de gelişmekte olan ülkelerin üstünde dikkatle durması gereken önemli bir sektör olarak karşımıza çıkmaktadır.

1.2. Tarımın Tarihsel Gelişimi

İnsanoğlunun varoluşundan günümüze tarım, toprak mülkiyeti ve üretim faaliyetleri yönüyle çeşitli aşamalar geçirmiştir. Avcılık ve toplayıcılık ile başlayan tarımsal faaliyetlerin yerini günümüzde bilgi ve teknoloji destekli uzmanlaşmış ve planlı tarım işletmeciliğinin aldığı görülmektedir. İnsanoğlunun hayvanlardan ve topraktan istifade etme süreci çeşitli aşamalardan oluşmaktadır. Bu aşamalar; toplayıcılık, av ve balıkçılık, ilkel tarım, geçimlik tarım, uzmanlaşmış tarım ve modern tarım olmak üzere çeşitli dönemlere ayrılmaktadır (Direk, 2010/2012, s. 18):

- **Toplayıcılık dönemi:** İnsanlar ilk zamanlarda, açlık içgüdüsünün tatmin edilmesi amacıyla bulundukları bölgelerden çeşitli ürünleri toplamışlardır. Bu dönemde insanlar, kök, meyve, yumru ve hayvansal ürünlerden olan solucan, yılan ve yengeç vb. gibi varlıkları yiyerek beslenme ihtiyaçlarını karşılamışlardır. İnsanlar, hayatını sürdürdüğü bölgelerde bu varlıklar tükendiğinde ise yer değiştirmiş beslenme ihtiyaçlarını giderecek yeni bölgelere yerleşmiş ve böylece geçimlerini bu şekilde sürdürmüşlerdir (Doğan, Arslan ve Berkman, 2015, s. 31).

- **Av ve balıkçılık dönemi:** Bu dönemde insanlar, geçimlerini avlanma yoluyla sağlamışlardır. İnsanlar, hayvanları avlayabilmek ve avladığı hayvanlarla beslenme ihtiyaçlarını karşılayabilmek için çeşitli aletler yapmıştır. Bu dönem uygarlık tarihinde “*Paleolitik*” dönem olarak tabir edilmektedir. İnsanlar bu dönemde zorunlu olarak hayvanların mevsimlik göçlerini takip etmiş, hayvanların göç ettikleri bölgelere gitmiş, yani göçebe hayat tarzını benimsemişlerdir. Böylece insanlar hayvanları daha yakından tanımaya başlamışlardır. Daha sonra insanlar göçebe hayat tarzından yorulmuş ve kümes hayvanları başta olmak üzere koyun, keçi, at ve eşek gibi hayvanları ehlileştirerek göçebe hayat tarzından vazgeçmeye başlamışlardır (Direk, 2010/2012, s. 19).

- **İlkel tarım dönemi:** İnsanlar geçimlerini sağlamak için bulundukları bölgeden topladıkları ve depoladıkları bitki, kök, yumru ve tohum gibi çeşitli besinlerin depolama yerlerinde toprağa düşmesi neticesinde fakında olunmadan yeni ürünler elde edilmeye başlanmıştır. Böylece bu aşamada ilkel tarım dönemi başlamıştır. Daha sonra insanlar elle ve sopayla ocak açma ve çapa ile dikim yapılması suretiyle farklı şekillerde ve farklı zamanlarda ilkel tarımı yapmaya devam etmişlerdir. *Neolitik* dönemin başlamasıyla birlikte insanların ehlileştirdiği başlıca hayvanlar koyun ve keçi, yetiştirdiği en önemli tarım ürünleri ise buğday ve arpa olduğu bilinmektedir (Doğan vd, 2015, s. 31).

- **Geçimlik tarım dönemi:** Bu dönemde insanlar, çeşitli bitki, tohum ve kökler vasıtasıyla yeni bitkiler yetiştirmeyi öğrenmişlerdir. Böylelikle yetiştirdikleri bitkilerin büyük bir kısmıyla beslenme ihtiyaçlarını karşılamış, bir bölümünü hasat sezonu haricindeki zamanlarda tüketilmesi için depolamış, kalan kısmını ise, diğer insanlarla takas yoluna giderek ilkel iktisadi faaliyetlerin başlamasına neden olmuşlardır (Direk, 2010/2012, s. 20).

- **Uzmanlaşmış tarım dönemi:** Yetiştirilen birçok türdeki bitkisel ürünler içerisinde belirli bitkisel ürünlerde uzmanlaşmış, tarım faaliyetlerinin icra edildiği bir dönemdir. Bitkisel ürünlerin çeşitli üretim teknik ve yöntemlere göre üretildiği bu dönemde, insanlar belirli bir tür ürün yetiştiriciliği faaliyetlerinde bulundukları gibi tarımın ana faaliyet kollarından olan sebzeçilik ve meyvecilik gibi tarımsal faaliyetlerde de bulunmuşlardır (Direk, 2010/2012, s. 20).

- **Modern tarım dönemi:** Bu dönem, günümüzün teknoloji, biyoloji, uzmanlaşmış ziraat mühendisliği ve tarım ile alakalı diğer bilim dallarının önemli ölçüde kullanıldığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Modern tarım; tohum ıslahı, sulama, makine kullanımı ve gübreleme gibi çeşitli yöntem ve teknikler neticesinde birim alandan maksimum verim ve gelirin elde edilmesi amaçlamaktadır (Doğan vd, 2015, s. 31).

Bütün bu süreçlerden anlaşılacağı üzere, tarımsal faaliyetler insanoğlunun yaşamlarını sürdürebilmeleri amacıyla, tabii çevrede bulunan bitkisel ve hayvansal ürünleri toplamasıyla başlamıştır. Daha sonraki dönemlerde çeşitli türdeki tohumların ekilmesi, ürünlerin hasat edilmesi, hayvanların otlatılması, yani toprağa bağlı üretim faaliyetlerinin artmasıyla birlikte yerleşik hayata geçilmiştir. İlk önce

bireyler kendi ihtiyaçları çerçevesinde tarımsal faaliyetlerde bulunurken, üretimde meydana gelen çeşitlilik neticesinde, üretilen ürünler başka insanların ürünleriyle takas edilmiş ve böylece pazar üretimi başlamıştır. Pazar üretiminin ortaya çıkmasıyla birlikte, tarımsal üretim de gelişmiş, farklı üretim kolları ve ürün eşitleri ile piyasa arzuları kapsamında ulusal ve uluslararası pazarlar için üretim yapılmaya başlandığı görülmektedir (Günay, 2017, s. 8).

1.3. Tarımsal retim

Üretim denilince ilk akla gelen, insanların hayatlarını sürdürebilmeleri amacıyla gerekli maddeleri elde etmeleri sürecidir. Geniş anlamıyla üretim, ihtiyaçların karşılanması için kullanılan mal ve hizmetlerin meydana getirilmesi, bir yarar temin edilmesi veya var olan yararın daha da arttırılması amacıyla icra edilen her türlü faaliyet olarak ifade edilmektedir (Dinler, 2016, s. 21). Bir malın yararlı hale getirilmesi veya malın yararının arttırılması ise, söz konusu malın biçiminin değiştirilmesi, kullanım yeri ve zamanının değiştirilmesi veya mülkiyetinin değiştirilmesi yoluyla olabilmektedir. Bu durum üretim geliştirilmesi ve çeşitlendirilmesini sağlamaktadır. Tarımsal retim; bitkisel üretim, hayvansal üretim ve tarım ürünlerinin işlenmesi olmak üzere üç şekilde gerçekleşmektedir. Bu sıralamaya bazı durumlarda su ürünleri ve ormancılık faaliyetleri de eklenebilmektedir (Dernek, 2006, s. 1-3).

1.3.1. Bitkisel retim

Bitkisel retim, toprakla yapılan yoğun ve özverili uğraş neticesinde birçok çeşitteki bitkiyi uygun ortam ve şartlarına göre yetiştirerek, bu uğraş neticesinde birçok türde ürün elde etmek, bitkisel üretimle meşgul olmaktır (Günay, 2017, s. 5). Bitkisel retim, tarla tarımı ile elde edilen bitkiler ve bahçe tarımı ile elde edilen bitkiler şeklinde iki ayrı başlık altında incelenmektedir. Tarla tarımı kavramı; ekseriyetle geniş alanlarda otsu türdeki bitkilerin yıllık, bazı iklim bölgelerinde yılda birden fazla yapılan üretimidir. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), tarla tarımı ile elde edilen bitkileri; tahıllar, baklagiller, endüstri bitkileri, yumru bitkiler, yağlı tohumlar ve yem bitkileri şeklinde sınıflandırmaktadır. Bahçe tarımı kapsamında ise; meyvecilik (bağcılık ve zeytincilik dâhil olmak üzere), sebzecilik, ss bitkisi yetiştiriciliği yer almaktadır (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği [TOBB], 2013, s. 5-

14). Dünyada meydana gelen gelişmeler neticesinde son yıllarda bahçe tarımı bitkilerine ek olarak, tıbbi ve aromatik bitkiler ve bu bitkilerden elde edilen ürünlerin kullanılmasında da önemli ölçüde artış olduğu görülmektedir (Yavuz ve Dilek, 2019, s. 43). Dolayısıyla bahçe tarımı faaliyet kollarına tıbbi ve aromatik bitkileri de eklemek mümkündür.

1.3.2. Hayvansal üretim

Birçok çeşitteki hayvansal ürünler ile insanoğluna faydalı olan hayvan türlerinin beslenmesi ve yetiştirilip üretilmesi şeklinde ifade edilmektedir. İnsanların göçebe hayat sürdükleri dönemlerde insanoğlunun asıl geçim kaynağı hayvancılık olmuştur. Daha sonra insanoğlunun yerleşik hayata geçip tarım ile geçimlerini sağladıktan sonra da yine hayvancılığın önemi devam etmiştir. Günümüzde de hayvancılık önemli bir ekonomik sektör olarak önemi devam etmektedir. Bu durumun en önemli nedenlerinden biri ise, hayvansal ürünlerden olan et, süt ve yumurtanın insanların beslenme ihtiyacını gidermede kıymetli gıdalardan olup, özellikle protein yönüyle zengin gıdalardan olmasından kaynaklanmaktadır (İlseven, vd., 2014, s. 82). Hayvancılık kapsamındaki faaliyet kolları ise; büyükbaş hayvancılığı (sığırcılık, mandacılık), küçükbaş hayvancılığı (koyun, keçi), kümes hayvancılığı, arıcılık, diğer hayvancılık türleri (atçılık, ipek böcekçiliği, kürk hayvancılığı) şeklinde sıralanmaktadır (Günay, 2017, s. 5).

1.3.3. Tarım ürünlerinin işlenmesi

Tarım ürünlerinin işlenmesi, hayvansal ve bitkisel ürünlerin işlenerek yarı ürün ya da tam işlenmiş ürün haline getirilmesi ve ürüne yeni değer kazandırılması olarak ifade edilmektedir. Tarım ürünlerinin işlenmesine tarım sanatları da denilmektedir. Hayvansal ve bitkisel ürünlerin işlenmesi neticesinde, onlara yeni şekil verilmesi ve daha yararlı hale getirilmesi işlemi bir sanat olarak değerlendirilmektedir. Bu kapsamdaki faaliyetler ise; köy el sanatları (dokuma, boya) ve gıda sanatları (yağ sanayi, un sanayi, şeker sanayi, meyve ve sebze işleme sanayi) şeklinde sıralanmaktadır (Günay, 2017, s. 6).

1.4. Tarım Sektörünün Özellikleri

Tarım, birçok türdeki besin maddelerinin üretilmesini sağlayan, bu maddeleri işleyerek onlara çeşitlilik kazandıran, insanların bu besin maddelerine olan ihtiyaçlarına cevap veren dolayısıyla insanların sağlığı ve iktisadi kalkınması üzerinde önemli ölçüde etkiye sahip bir sektör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple tarım sektörü; iktisadi, toplumsal ve çevresel yönleriyle toplumun ekseriyetini yakından ilgilendirmektedir. Bu derece önem arz eden faaliyet kolunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak için tarım sektörünün özelliklerine değinmek yerinde olacaktır (Günay, 2017, s. 12).

1.4.1. Üretimin doğal şartlara bağlı olması

Tarımsal faaliyetlerin biyolojik ve tabii kaynaklardan faydalanılarak yapılması onu doğal şartlara bağımlı hale getirmektedir. Hem bitkisel hem de hayvansal üretim süreçlerinde su, toprak, hava ve güneş gibi tabii kaynaklardan istifade etmek zorunlu bir gereklilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bundan dolayı, tarımsal faaliyetler sonucunda elde edilen üretim miktarını ve çeşitliliğini belirlemede söz konusu tabii kaynaklar ve iklim şartları son derece önem arz etmektedir. İnsanların tabii kaynaklara müdahalesi ise genel itibarıyla sınırlıdır. Bununla birlikte, sütçülük ve tavukçuluk gibi tarımsal faaliyet kolları kapalı zeminlerde kısmen de olsa tabii şartlardan bağımsız bir şekilde yapılmaktadır. Doğal koşullara bağımlılık, tarımsal faaliyetlerin en önemli özelliklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarımsal ürünlerde çeşitlilik ve verimin arttırılabilmesi için, belirli iklim ve toprak koşullarının var olması gerekmektedir. Mesela, tütün humuslu ve su tutmayan topraklarda iyi yetişebildiği halde, çay ise yağışlı ve bulutlu bir iklime sahip bölgelerde yetişebilmekte ve daha verimli olmaktadır. Bununla birlikte, farklı iklim şartlarında yetiştirilen aynı ürünün kalitesi ve verimi de değişiklik gösterebilmektedir. Mesela, Aydın'da üretilen incirin ve Malatya'da üretilen kayısının diğer bölgelerde üretilen incir ve kayısıdan daha kaliteli olduğunu söylemek mümkündür (Dernek, 2006, s. 3).

1.4.2. Aile ve iş hayatının bütünlüğü

Tarım, aile ve iş hayatını bütünleştiren bir hayat tarzıdır. Çiftçi ailenin yuvası aynı zamanda tarım işletmesinin idare merkezidir. Bununla birlikte çiftçi ailenin fertleri de üretimin bir parçasını oluşturmaktadırlar (Gürler, 2016, s. 195). Aile ve iş hayatının bütünlüğü, aile temelindeki bütün tarımsal faaliyetleri kapsamakla birlikte, kırsal kesimlerin kalkınmalarının hemen her alanıyla ilişkili bir nitelik gösterdiği görülmektedir. Söz konusu ilişki, özellikle erkekler ve kadınlar dâhil olmak üzere bir aile tarafından işletilen ve idare edilen, genel itibarıyla ailesel işgücüne dayanan tarım, mercılık, ormancılık ve su ürünlerine yönelik faaliyet kollarının organizasyonunu sağlayan yapı olarak ifade edilen aile çiftliklerinde kendini göstermektedir (Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu [TKDK], 2014, s. 15).

Tarımsal faaliyetler bazen bir meslekten ziyade bir hayat tarzı olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarımsal faaliyetlerle uğraşan birey, kendi geçimi ve hayatının devamı için üretim yapmaktadır. Dolayısıyla toprak, söz konusu birey için bir üretim faktörü olmakla birlikte aynı zamanda bir hayat alanıdır. Bu sebeptir ki, tarımsal faaliyetlerde ihtiyaç duyulan işgücü, dışarıdan işçi tedarikiyle değil de aile fertlerinden sağlanmaktadır. Böylece ailedeki işgücü tarımsal faaliyetlerde kullanılmaktadır. İşgücünün yetersiz olduğu durumlarda yabancı işçi tedariki yoluna gidilmektedir (Günay, 2017, s. 13).

1.4.3. Belirsizlik ve risklerin çok olması

Tarımsal faaliyetlerin doğal iklim ve koşullara önemli ölçüde bağımlı olması, onu belirsizlik ve risklere maruz bırakmaktadır. Risk, normal şartlarda üretimde karşılaşılabilecek zarar veya kayıptır. Riskin meydana gelme ihtimali istatistiksel yöntemlerle ve belli bir ihtimalle tahmin edilebilir olduğundan, riskin objektif bir olay olduğunu söylemek mümkündür. Mesela, kırılma kaynaklı yumurta kayıpları, yumurta tavukçuluğunda rastlanılan ve takribi olarak tahmin edilen bir risktir. Tarımsal faaliyetlerde bireylerin karşılaşılabilecekleri başlıca riskler ise; hastalık, yaşlılık, ölüm, işsizlik, kaza ve üçüncü şahısların sebep olduğu zararlar şeklinde sıralanmaktadır. Belirsizlik ise, gelecekte gerçekleşme ihtimali istatistiki yöntemlerle önceden tahmin edilemediğinden belirsizliğin sübjektif bir olay

olduğunu söylemek mümkündür. Bu sebeple, belirsizliğin önceden tahmin edilmesi imkânsızdır. Tarımda belirsizliğe sebep olan başlıca etkenler; sel, yangın, don, kuraklık, zararlı böcekler ve hastalık şeklinde sıralanmaktadır. Tarım dışındaki sektörlerin maruz kaldıkları belirsizlik ve riskler sigorta yoluyla karşılanmaktadır. Fakat tarımsal faaliyetlerde karşılaşılan belirsizlik ve risklerin sigorta vasıtasıyla karşılama yoluna gitmek maliyet yönüyle oldukça güç bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte, tarımsal ürünler ekseriyetle sel, yangın ve dolu gibi bazı risklere karşı sigortalanmaktadır. Bunların haricinde; hastalık, kalite kaybı, zararlı böcekler ve kuraklık gibi daha pek çok riskler bulunmaktadır. Tarımsal ürünlerin tehlikelere karşı sigortalanması gelişmiş ülkelerde bile nadiren uygulanmaktadır (Gaytancıoğlu, 2009, s. 12).

Belirsizlik ve riskleri azaltmak maksadıyla ürünlerin sigortalanması yanında, işletmede tek bir üretim faaliyetinin yapılması yerine birden ziyade üretim faaliyetinin yapılması daha faydalı olmaktadır. Tarımsal ürünlerde çeşitliliği arttıracak, herhangi bir tarımsal üretim alanında meydana gelen zararlar giderilebilmektedir. Bununla birlikte, ilaçlama, sulama vb. tarımsal üretim teknolojilerinin geliştirilmesi, belirsizlik ve risklerin neden olduğu zararlara mani olmak yönünden önemlidir (Günay, 2017, s. 14).

1.4.4. Arz ve talep esnekliklerinin düşük olması

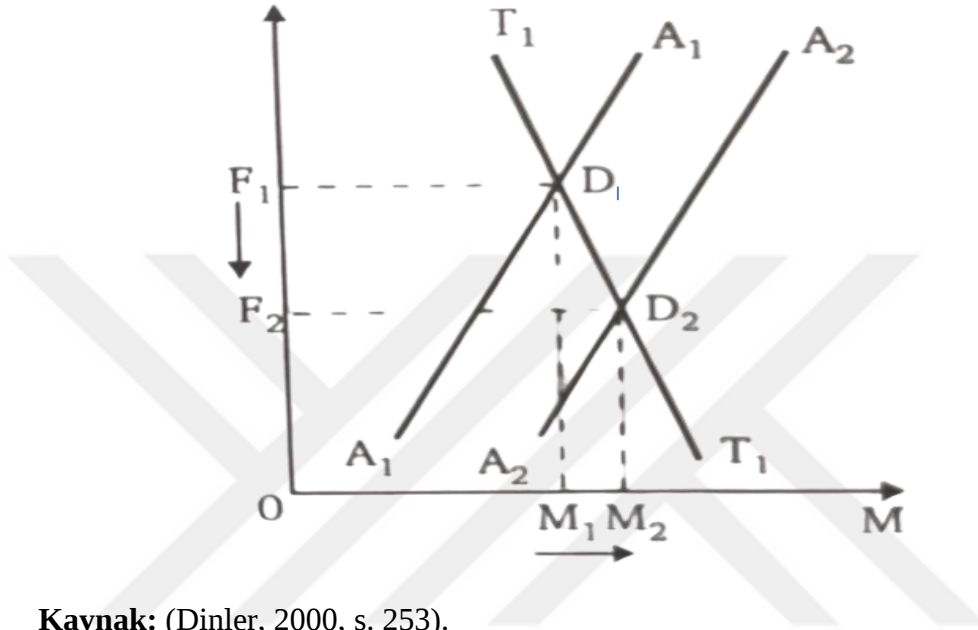
Tarımsal ürünlerin talebi de arzı da az elastiktir. Yani fiyat değişimleri karşısında, kısa dönemde tarımsal ürünlerin talebinin ve arzının ayarlanması mümkün olamamaktadır. Çünkü tarıma uygun arazi alanı, sermaye miktarı ve teknik koşullar ya da üretim tekniği kısa dönemde sabittir. Dolayısıyla bunlar, üretim sisteminde bir değişikliğe gidilmesi gerektiğinde kısa zamanda hemen değişime gidilebilecek faktörlerden değildir. Bununla birlikte, tarım ürünlerinin üretilme süreci sabit veya bellidir. Fiyat değişimleri karşısında bu sürenin kısaltılması ya da uzatılması mümkün olamamaktadır. Dolayısıyla öncelikle, arazi miktarı olmakla birlikte kullanılan teknoloji ve sermaye durumunun kısa dönemde değiştirilememesinden ve tarımsal üretim için sabit ve belli bir zamana gereksinim duyulduğundan tarım ürünlerinin arz elastikiyeti düşük olarak karşımıza çıkmaktadır (Karagölge, 1987, s. 16).

Tarımsal ürünlerin talep esnekliği de düşüktür. Zira tarımsal ürünlerin çoğunluğu besin maddesi olarak tüketildiğinden, birinci derece zaruri ihtiyaç maddesidir. Hayatın idamesi için yeme, içme gibi gereksinimlerini karşılayacak olan bireyler, gıda ürünlerini yalnız ihtiyaç duydukları kadarını tüketebilirler. Ucuz diye daha fazla su içemezler veya pahalı diye temel gıdalardan vazgeçemezler, gerekirse diğer gereksinimlerini azaltırlar ve zaruri öneme sahip gıdaları almaya devam ederler. Bu sebeple, gıda maddelerine olan talep miktarı, belli sınırlar içerisinde ve bireylerin beslenme alışkanlıklarına bağlı kalmaktadır. Buna bağlı olarak, fiyat değişiklikleri karşısında gıda maddelerinin talebi fazla farklılık göstermez, dolayısıyla tarımsal ürünlerin talep esnekliği de düşüktür (Dernek, 2006, s. 5).

Burada konuyla ilgisinin olması nedeniyle “King Kanununa” değinmek yerinde olacaktır. Tarımsal üretimde tabii şartların dolaysız etkisi bulunmaktadır. Üretim dönemi içerisinde, bazı yıllarda hava şartlarının uygun olmaması (don, sel, kuraklık vs.) rekolteyi (tarımdan herhangi bir yılda elde edilen ürünün toplamı) normalde bir yılda elde edilen ürün miktarının altına düşürürken, bazı yıllarda ise, hava şartlarının uygun olması, rekoltenin normalde elde edilen ürün miktarından fazla olmasına sebep olmaktadır. Yani normalde bir yıl içerisinde örneğin 100 birim ürün üretiliyorsa, hava şartları uygun olduğunda 120 birim üretim miktarına çıkılabilmekte, aksi durumda hava şartlarının kötü seyretmesi neticesinde ise 80 birim üretim seviyesine de düşülebilmektedir. İşte dışsal etkenler neticesinde rekoltenin normal ürün yılının üzerinde olması, arzın artmasına (önceki yılın arz eğrisine göre söz konusu yılın arz eğrisinin olduğu gibi sağa kaymasına) sebep olmaktadır. Yıllar itibarıyla talep edilen miktarda önemli bir değişiklik olmadığı varsayılırsa, arzın azalışı (veya artışı) fiyatların yükselmesine (veya düşmesine) sebep olacaktır. Ne var ki, tarımsal ürünlerin hem talebinin hem de arzının esnek olmaması, az bir arz değişmesi neticesinde, tarımsal ürünlerin fiyatlarında çok büyük değişmelere sebep olmakta, bu durumda çiftçilerin kazançlarının önemli ölçüde değişmesine neden olmaktadır. Bu olguyu ilk olarak 1696’da “Gregory King” açıkladığında dolayı, bu olgu “King Kanunu” olarak ifade edilmektedir. King, ürünlerin bol elde edildiği yıllarda tarım ürünlerinin fiyatlarının aşırı düşmesinin sonuçlarını incelemiş, ürünlerin bol olduğu yıllarda çiftçilerin gelirlerinde azalma olacağını ortaya koymuştur. Ürünlerin bol olduğu yılda, çiftçilerin kazançlarının

düşmesi diye tanımlanan “King Kanunu”, aynı zamanda “Bolluk Paradoksu” diye de ifade edilmektedir. Hem tarımsal gelir hem de tarımsal ürün fiyatlarında ki dalgalanmaları ortaya koyan King kanununu bir şekil yardımıyla açıklayalım (Dinler, 2000/2014, s. 253-254).

Şekil 1.1. King Kanunu

Kaynak: (Dinler, 2000, s. 253).

Şekil 1.1’de görüleceği üzere, Herhangi bir t yılında bir tarım ürünü arzının A_1A_1 ve talebin ise T_1T_1 olduğunu varsayalım. Daha önce belirtildiği üzere, tarım ürünleri arz ve talebi esnek değildir. t+1 yılında, hava koşullarının çok uygun olması neticesinde, rekoltenin bir önceki yıla kıyasla daha çok olduğu ve bunun neticesi olarak arz miktarının arttığını (arz eğrisinin sağa doğru kayarak A_2A_2 konumunu aldığını) varsayalım. Talep miktarında bir değişme yok iken, söz konusu tarımsal ürünün fiyatı F_1 ’den F_2 ’ye düşecektir. Talep esnekliği ne kadar az ise, arz artışı neticesinde fiyat düşüşü de o kadar çok olacaktır. Arz artışı sebebiyle fiyatlarda ciddi bir azalmanın olması, çiftçilerin kazançlarının normal ürün yılında elde ettikleri gelirin de altına düşmesine sebep olmaktadır. Şöyle ki, t döneminde piyasa da F_1 fiyatından M_1 kadar mal alınıp satılırken, çiftçilerin satış gelirleri toplamı $F_1D_1M_1O$ dikdörtgeninin alanına ($OF_1 \times OM_1$) eşit olmaktadır. t+1 döneminde, arzda artış meydana geldiğinde fiyat F_2 seviyesine gerilerken, toplam hasılat $F_2D_2M_2O$ dikdörtgeninin alanı olan ($OF_2 \times OM_2$) kadar olmaktadır. $F_1D_1M_1O > F_2D_2M_2O$ olduğu

için, üretimde meydana gelen artış neticesinde, çiftçilerin gelirinde düşüş yaşanmaktadır. Bu sebeptir ki bu olaya “Bolluk Paradoksu” denilmektedir. Görüldüğü üzere, tarımsal ürünlerin bol olduğu yılda ürün fiyatında ve buna bağlı olarak gelirde düşüş yaşanmasının sebebi, tarımsal ürün talebinin esnek olmamasıdır. Tarımsal ürün çok bol olursa, fiyat bu ürünün pazara taşınma giderlerini dahi karşılayamayacak kadar düşebilmektedir. Böyle bir durumda ürün toplanmadan bahçede veya tarlada bırakılmaktadır. Rekoltenin normal ürün yılına göre daha az olduğu yılda ise fiyatlarda yükselme meydana gelmektedir (Dinler, 2000/2014, s. 253-254).

1.4.5. Üretimin dönemsel olması

Tarım faaliyetinde, ürünlerin elde edilmesi için belli bir süreye ihtiyaç vardır ve bu süreye müdahale edilememektedir. Tarım için kaynaklar çok fazla arttırılsa dahi, tarımsal faaliyetin yılın belirli zamanlarında yapılabildiği gerçeğini değiştirmeyecektir. Zira tarım ürünlerinin hasat edilmesi için belli bir olgunluğa ulaşması ve tarım ürününün türüne göre farklılık göstermekle birlikte belirli bir sürenin geçmesi gerekmektedir. Oysaki tarım dışındaki sektörlerde, hammaddenin elde edildiği makineler ve işgücünün çalıştığı ve üretilen ürünlere talep olduğu sürece devamlı olarak üretim yapılması mümkün olmaktadır. Mesela, üretilen otomobillere talep olduğu sürece otomobil fabrikaları bu talebe cevap verebilmek için üretim miktarını artırma yoluna giderler, hatta ihtiyaç halinde yeni makineler alabilir, işçi sayısında artışa gidebilir veya mevcut işçilerin vardiyalarını arttırabilirler. Fakat tarımsal ürünlere olan talep miktarında aşırı bir artış da olsa, bu talebin her zaman karşılanması her zaman mümkün olamamaktadır. Mesela bir süt fabrikası, mevcut kapasitesinde ne kadar artışa giderse gitsin, süt fabrikasının içinde bulunduğu bölgede sağımı yapılan hayvanların ancak tümünün sütlerini işleyebilmektedir. Bunun haricinde fazladan talep olması durumunda, söz konusu talebi bölge içerisinde karşılama imkânı olamamaktadır. Çünkü sığır, koyun gibi süt hayvanlarının süt vermeleri bu hayvanların genetik kapasiteleriyle ilgilidir. Tarım sektöründe toprak çok önemli bir unsurdur. Çünkü tarımsal faaliyetlerden elde edilen üretim miktarını arttırabilmek için ya üretim alanının ya da birim alandan elde edilen verimin arttırılması gerekmektedir (Gaytancıoğlu, 2009, s. 14).

1.4.6. Piyasa ile ilişkisinin zayıf olması

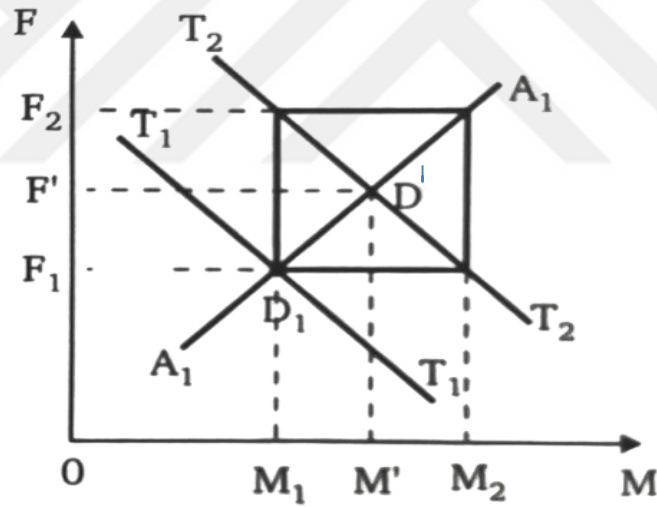
Tarım sektörü dışındaki sektörlerde, fiyatların belirlenmesi veya tahmin edilmesi daha kolaydır. Fiyatı piyasa talebi belirlemektedir. Buna karşılık, tarımda çiftçiler çok fazla olmalarına karşın, birbirlerinden bağımsız ve habersiz faaliyetlerini yürüttükleri için söz konusu çiftçilerin fiyatlara ve piyasaya etkileri olmamaktadır. Üstelik tarımda çalışanların çoğunluğunun, piyasayla doğrudan ilişkisinin dahi olmadığı görülmektedir. Hâlbuki günümüzde özellikle sanayi sektöründeki bazı tekel firmaları piyasa üzerinde son derece etkili olmaktadır. Tarım sektöründe ise durum, diğer sektörlerle kıyaslandığında daha farklı olduğu görülmektedir. Tarım sektöründe üreticiler, ürünlerin fiyatlarına sadece ekim ve dikim zamanlarında tepkide bulunabilmektedir. Ekim zamanında tarımsal bir ürünün fiyatı yüksek seviyelerde ise üretici bu ürün için ayırmış olduğu alanı genişletebilmektedir. Tersine bir durum söz konusu olursa, yani ekim döneminde fiyatı düşük olan tarımsal ürün için üretici daha az alan ayırabilmektedir (Karagölge, 1987, s. 24).

Piyasaya çok miktarda ürün sunulduğunda fiyatlarda düşüş yaşanmaktadır. İktisadi eserlerde izah edilen “Örümcek Ağı Teorisi” çiftçilerin fiyatlara tepkide geç kalmalarından dolayı ürün fiyatlarında dalgalanma meydana geldiğini ve bunun için tarım ürünlerinde piyasayı düzenlemenin zor olduğunu göstermektedir. Tüm bunlara rağmen, çiftçiler yine de piyasadaki geçerli fiyatlara göre üretimlerini düzenlemektedirler. Fakat arzın talebe zamanında cevap verememesi ve üretimin hava şartları etkisinde olması, üretimin ve dolayısıyla piyasanın kontrol edilmesini zorlaştırmaktadır. Çünkü çiftçiler üretimlerini normal hava şartlarına göre yapmaktadırlar. Hava şartlarının uygun olması durumunda, gerçekleşen üretimin planlanan üretimden daha çok olmasına, tersi durum söz konusu olduğunda ise az olmasına sebep olmaktadır (Gaytancıoğlu, 2009, s. 15).

Örümcek ağı teorisini bir şekil ile ifade etmek gerekirse; dönemler arası fiyat dalgalanmaları, arz ve talep eğrilerinin esnekliğine bağlı olduğundan, sürekli dalgalanma, dengeye yönelik dalgalanma ve dengeden uzaklaşan dalgalanma şeklinde olabilmektedir. Burada sürekli dalgalanma ile “Örümcek Ağı Teorisi” izah edilecektir. Bilindiği üzere piyasa fiyatı, arz ve talep eğrilerinin kesişme noktasına karşılık gelmektedir. Talep miktarında bir azalış veya artış olması durumunda denge

fiyatı, arz eğrisi ile talep eğrisinin kesişme noktasına karşılık gelen seviyeye kaymaktadır. Bu durum Şekil 1.2 yardımıyla özet olarak belirtecek olursak, arz eğrisi A_1A_1 ve talep eğrisi T_1T_1 iken, denge fiyatı F_1 ve söz konusu fiyattan alış-veriş hacmi ise M_1 kadar olmaktadır. Talep miktarında artış yaşanmasıyla birlikte talep miktarı T_2T_2 konumuna kayması halinde denge noktası D^I 'e, piyasa fiyatı F^I 'e, denge alış-veriş hacmi ise M^I seviyesine çıktığı görülmektedir. Fakat bu şekilde talebin artmasıyla dengenin D_1 'den D^I 'ne kayması, tarım harici ürünler piyasasına özgü bir durumdur. Tarım ürünlerinde talep miktarı arttığında arzın talebe ayak uydurabilmesi için bir üretim döneminin geçmesi gereklidir. Söz konusu üretim döneminin ne kadar olacağı tarım ürününün türüne göre değişiklik göstermektedir. Bu dönem bazı ürünlerde bir yıl olurken bazılarında ise birkaç yıl olabilmektedir (Dinler, 2000/2014, s. 254-255).

Şekil 1.2. Örümcek Ağı Teoremi

Kaynak: Dinler, 2000/2014, s. 256.

Arzın fiyat değişikliklerine cevap verebilmesi için, bir üretim döneminin geçmesi durumu, arz edilen miktarın bir önceki yılın fiyatlarına bağlı olmasından kaynaklanmaktadır. Buna bağlı olarak t yılında üretilen ve arz edilen miktar, bir önceki yılın (yani $t-1$ yılının) fiyatlarına bağlı olmaktadır. Bunu şu şekilde göstermek mümkündür:

$$M_t = f (F_{t-1})$$

Çiftçiler her dönem hangi ürünü üreteceklerine karar verirken bir önceki yılın piyasa fiyatını dikkate almaları, dönemler arasında, tarım ürünlerinin fiyatlarında dalgalanmaya sebep olmaktadır. Fiyat dalgalanmalarını açıklayan şekiller örümcek ağına benzediğinden bu olaya “Örümcek Ağı Teorisi” denilmektedir (Dinler, 2000/2014, s. 255).

1.4.7. Uzmanlaşma ve iş bölümüne gidilememesi

Tarımsal üretimin iklim koşullarına bağlı oluşu ve tarımsal faaliyetler içerisindeki muhtelif işlerin elverişli olan dönemlerde ve sırasıyla yapılmasının zaruri olması, tarım sektörünü uzmanlaşma ve iş bölümü açısından elverişsiz duruma getirmektedir. Mesela tarımsal ürünlerin üretiminden önce toprak hazırlanır sonrasında ekim ve dikim işleri yapılır ve bu faaliyetleri ise bakım, hasat ve harman izlemektedir. Çiftçilerin söz konusu işleri belli bir zamanda ve sırasıyla yapma zorunluluğu olduğundan, tarımsal üretimle ilgili her çeşit işi anlaması ve her işi yapabilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde, yalnız belli işlerde ihtisas sahibi olan çiftçi, uzmanlaştığı işler olmadığı dönemlerde boş veya işsiz kalması söz konusu olabilmektedir. Son dönemlerde tarım sektöründeki gelişmelere paralel olarak tek ürün yetiştiren (tavukçuluk ve narenciye gibi) ve bu ürünlerde uzmanlaşan işletmelerin sayısında da artış yaşanmaktadır (Dernek, 2006, s. 4). Bununla birlikte, sanayi sektöründe üretim tarım sektöründeki gibi kesik ve tabii şartlara bağlı değil, devamlı ve ekseriyetle aynı ürünlerin üretimi şeklinde yapılmaktadır. Bundan dolayı endüstri sektörü teknik iş bölümüne ve uzmanlaşmaya uygun bir sektör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Smith “Ulusların Zenginliği” eserine işbölümü ve işbölümünün sonuçlarını ele alarak başlamaktadır. Smith’e göre işbölümü ile emeğin üretici güçlerindeki en büyük gelişme ortaya çıkmaktadır. Konuyla ilgili iğnecilik sanatını örnek vermektedir. İğne yapımı işinde eğitilmiş olmayan ve iğne yapımında kullanılan aletler ile daha önce hiç karşılaşmamış olan bir işçi, tüm kuvvetiyle çalışarak günde sadece bir iğne yapabilir, kesinlikle otuz iğne yapamaz. Fakat iğne yapımında işbölümüne gidilip görevler işçilere ayrı ayrı paylaştırıldığında iş daha da kolaylaşmakta ve verim artmaktadır. Bir işçi teli gerer, diğeri düzeltir, bir başkası keser, diğeri bir başkası ucunu sivriltilir, diğeri bir başkası da toplu ucun takılması için

tepesini keser. Bununla birlikte toplu iğnenin başının yapılması iki ya da üç ayrı işlem gerektirir; bunu iğneye takmak ayrı bir işlemdir; toplu iğnelerin beyazlatılması ayrı bir işlemdir; iğnelerin paketlenmesi ayrı bir işlemdir. Böylece, toplu iğne yapımı işi, bazı imalathanelerde her birinin ayrı bir işçi tarafından yapıldığı takribi on sekiz ayrı işleme bölünmüştür. Sadece on işçinin çalıştığı imalathaneler sıkı bir şekilde çalıştıklarında günde 48 bin toplu iğne yapabiliyorlar. Yani bir işçi günde 4 bin 800 iğne yapıyor sayılabilir. Hâlbuki ferdi ve birbirinden bağımsız çalışsalardı her biri tek başına günde şüphesiz otuz iğne yapamayacaktı (Smith, 1776). Bu örnekten anlaşılacağı üzere iş bölümü beraberinde uzmanlaşmayı getirmekte, uzmanlaşma sonucunda ise verim artmaktadır.

1.4.8. Konjonktür hareketlerinden farklı etkilenmesi

Tarım sektörü ile konjonktür dalgalanmaları arasındaki münasebet karmaşık ve çift yönlüdür. Bu durumun temelinde tarımsal faaliyetlerin kendine özgü özelliklerinin olması yatmaktadır. Bilindiği üzere tarımsal üretimin, büyük ölçüde doğaya bağımlı olması, onu diğer iktisadi faaliyetlerden ayırmaktadır. Tarımsal üretim sürecinde çiftçiler önemli ölçüde tabiata bağımlıdır ve ona uymak zorundadırlar. Tabiata olan bu bağımlılık üç şekilde gerçekleşmektedir. Bunlardan ilki; tabii koşulların önceden tahmin edilmesinin sınırlı ve bu koşullara müdahalede bulunmanın yeterince mümkün olmamasıdır. İkincisi; tarımsal üretimde büyük bir öneme sahip olan toprağın miktar, nitelik ve kalitesine müdahale edilememektedir. Üçüncüsü; tarımsal üretime konu olan hayvan ve bitkilerin yaşamlarında biyolojik nitelikte kapris ve ritimler vardır ve çiftçiler bu kapris ve ritimlere uygun hareket etmeme şansı bulunmamaktadır. Bununla birlikte gelişmiş bazı toplumlar, bu üç özellikte de önemli başarılar elde ettikleri görülmektedir (Aktan, 1972, s. 159-181).

Tarım sektörünün sahip olduğu söz konusu özellikler, tarım sektörünü diğer sektörlerden ayırarak onlarla olan münasebetini zayıflatmaktadır. Bu durumun tabii neticesi olarak tarımsal üretimlerin iktisadi konjonktürden bağımsız hale geldiği görülmektedir. Bununla birlikte ekonomide yaşanan gelişmeler sonucunda iklim ve hava şartlarının tarımsal faaliyetler üzerindeki etkilerinde azalış görülmekte, tarım ve konjonktür münasebeti daha bütün hale gelmektedir. Sanayi ve tarım sektörleri konjonktür hareketlerinin etkisi yönünden mukayese edildiğinde, tarım sektöründeki

etkinin sanayi sektöründeki kadar olmadığı görülmektedir. Çünkü tarımdaki işletmelerin rekabetin negatif etkisini sınırlandırmak adına çeşitli şekillerde bir araya gelmeleri pek kullanılan bir yol değildir. Bundan dolayı tarım sektörü kapsamında büyük firmalara pek rastlanmamaktadır. Diğer bir sebebi ise, tarım ürünlerinin zaruri ihtiyaç maddelerini oluşturması ve bu ihtiyaç maddelerine olan talepte aşırı daralmanın ya da satış-sürüm tıkanıklığının olmamasıdır. Üçüncü bir sebep ise, tarımsal üretimle geçimini sağlayan ailenin hem emeği hem de sermayeyi temin ederek ve bunların karşılığını (sermayenin faiz, emeğin ücret) almaksızın üretimi sürdürebilmesidir. Çiftçi satın alma gücünü yitirdiğinde piyasa ile olan münasebetini kesip kendi üretmiş olduğu ürünlerle iktifa etmektedir. Bununla birlikte tarım sektöründe ücretli çalışan işçilerin az olması, kitle halinde işsizliğin önüne geçmektedir (Günay, 2017, s. 17).

1.4.9. Eğitim ve gelir seviyesinin düşüklüğü

Gelir, işsizlik ve fakirlik gibi kavramlar eğitimin doğrudan getirileri içerisinde sayılabilmektedir. Bu getiriler içerisinde eğitim düzeyi arttıkça gelir seviyesinin artması önemli bir getiri olarak değerlendirilmektedir. Eğitim seviyesi, kişisel çıkarları belirlemede etkili bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Kişinin geliri ile eğitim seviyesi arasında aynı yönlü bir münasebetin olması, eğitimin kişinin bilgi, kabiliyet ve becerilerini, dolayısıyla verimliliği arttırmasının neticesi olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte tarımsal faaliyetlerde makinaların kullanılmasının yaygın hale gelmesi, emek yoğun teknolojinin öneminin zaman içerisinde azalmasına neden olduğu görülmektedir. Çiftçi genellikle pazara dönük üretim faaliyetinde bulunduğundan, pazar talebini göz önünde bulundurmak ve buna göre üretimi gerçekleştirmek mecburiyetindedir. Bu sebeple, günümüzde çiftçilerin eğitim seviyelerinin yüksek olması işletme başarısını arttırmada önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanların insani ve fiziki ihtiyaçlarının karşılanmasına yetecek mal ve hizmetlerden mahrum olması durumu olarak ifade edilen fakirlik, genellikle kırsalda hayatını sürdürenleri daha çok etkilediği görülmektedir. Çünkü kırsalda yaşamlarını sürdürenlerin önemli bir kısmını küçük tarım işletmesi sahipleri ya da toprak sahibi olmayan bireyler oluşturmaktadır. Bunlarda yeterli düzeyde olmayan gelir şartlarında hayatlarını sürdürmektedir. Bununla birlikte temel

toplumsal hak ve hizmetlerden de faydalanamayan kırsaldaki insanlar, fakirliği önemli ölçüde hissetmektedirler (Gürler, 2016, s. 267-276).

1.5. Tarımı Diğer Sektörlerden Ayıran Özellikler

Tarım sektörünü diğer sektörlerden ayıran bazı özellikleri bulunmaktadır. Söz konusu özellikler aşağıda maddeler halinde sıralanmaktadır.

- **Karmaşık bir yapıya sahip olması:** Tarım diğer sektörlerle kıyaslandığında, en karmaşık bir yapıya sahip sektör olarak karşımıza çıkmaktadır. Sektörde yetiştirilen ürünlerin ve sektörü meydana getiren işletmelerin birbirinden farklı ve çok çeşitli oluşu, bu sektör ile ilgili genelleme yapılmasını güçleştirmektedir. İşletmelerin üretim amaç ve gayelerinin farklı olması (tamamıyla iç tüketime yönelik üretim yapanlar, pazar için üretimi gerçekleştirenler), farklı tür ve özellikte ürünlerin üretilmesi (bozulabilir ürünler, depolanabilen ürünler), bir takım işletmelerin iç pazara diğer kısmının ise dış pazara yönelik üretim gerçekleştirmesi ve arazi tasarruf rejimlerinin birbirinden değişik olması (ortakçılık ve kiracılık işletmeleri, mülk işletme), tarım sektörünün karmaşık bir yapıya sahip olmasının birkaç örneğini oluşturmaktadır (Cinemre ve Kılıç, 2015, s. 179).

- **Üretimin mevsimlere bağlı gerçekleşmesi neticesinde meydana gelen mevsimsel işsizlik:** Tarımsal üretim iklim koşullarına bağlı olduğundan dolayı; sürüm, ekim, dikim, ilaçlama ve hasat gibi faaliyetler belli bir sıra dâhilinde farklı zamanlarda yapılmaktadır. Üründen ürüne üretim periyodunda büyük değişiklikler söz konusudur. Mesela; domatesin üretimi için 3-4 aya, buğdayın üretimi için 8-10 aya, süt sığırının yetiştirilmesi için 3 yıla ve zeytin için 7-8 yıla ihtiyaç bulunmaktadır. Buna bağlı olarak tarımsal ürünlerin toplanması veya hasat edilmesi zamanlarında ihtiyaç duyulan işçilere, hasat mevsimi geçtiğinde artık ihtiyaç duyulmamaktadır. Böylece söz konusu işçiler bir sonraki hasat mevsimine kadar işsiz kalmaktadır. Söz konusu işsizlik türüne mevsimsel işsizlik denilmektedir (Cinemre ve Kılıç, 2015, s. 179).

- **Gizli işsizliğin yaygın olması:** Gizli işsizlik, marjinal iş veriminin sıfır ya da sıfırdan küçük olduğu durumunu göstermektedir. Farklı bir ifadeyle, tarımsal faaliyetlerde işgücüne ihtiyaç duyulmayan aile fertlerinin bir şekilde tarım faaliyetinde bulunuyor gösterilmesi neticesinde tarım sektöründe gizli işsizlik ortaya

çıkılmaktadır. Gelişmiş ekonomilerde, efektif talep noksanlığı durumunda gizli işsizlik ortaya çıkabilmektedir. Gelişmekte olan ekonomilerde ise, sermayenin emek hacmine kıyasla yetersiz kalması sonucunda gizli işsizlik ortaya çıkmaktadır (Cinemre ve Kılıç, 2015, s. 179).

- **Sermaye devrinin yavaş olması:** Tarımsal işletmelerde, bazı ürünlerin üretimi yaklaşık bir yıl ve bazılarının ise daha çok zamana mal olması, söz konusu işletmelerde sermayenin çok yavaş devretmesine neden olmaktadır. Oysa bu dönemler içerisinde birçok endüstri kolunda sermaye birkaç kez devretmektedir. Bu durumun ise, bu sektörlerde birim sermayeden verim oranını yükselttiği görülmektedir (Cinemre ve Kılıç, 2015, s. 179).

- **Azalan verim kanununun daha hızlı ortaya çıkması:** Tarımsal üretimde kullanılmakta olan girdilerin (arazi gibi) miktarı sabit tutulur iken diğer girdilerin (emek gibi) miktarında artışa gidildiğinde bir noktadan sonra üretimde görülen artış miktarında, azalmalar görülmekte ve değişken girdinin miktarında artışa gidilmeye devam edildiği takdirde, üretim azalış eğilimine geçmektedir. Tarımsal üretimde “kıvam noktası” diye isimlendirilen ve marjinal giderin, marjinal gelire eşitlendiği noktaya tarım sektöründe daha çok varıldığı görülmektedir (Açıl ve Demirci, 1984, s. 10-44).

- **Üretim birimlerinin küçük olması:** Tarımsal işletmelerin sınıflandırılmasında en çok uygulanmakta olan yöntem işletme genişliklerinin ölçüt alınmasıdır. İşletmenin büyüklüğü; iklim şartları, pazar durumu ve toprak özelliklerine göre farklılık gösterse de arazi genişliği yine de bu sınıflandırmada önemli bir ölçüt olarak alınmaktadır. Dolayısıyla arazi genişliği kriter olarak alındığında, tarımsal işletmelerin ekseriyetinin küçük aile işletmelerinden oluştuğu görülmektedir. Bununla birlikte İşletme büyüklüğü; sermaye, arazi genişliği, işgücü, brüt kâr, net kâr ve toplam gider gibi ölçütlerle belirlenmektedir (Gürler, 2016, s. 262).

- **Sosyal güvenlik uygulamalarının yetersiz olması:** Bireyin yeme, içme, sağlık, barınma vb. temel ihtiyaçlarını giderdikten sonra, bunları hayatı boyunca güvence altında tutmak istemesinden daha tabii bir şey olamaz. Bu güvence her zaman bireyin kendisi tarafından sağlanamamaktadır. Sosyal güvenlik ihtiyacı insanların temel ihtiyaçlarındandır. İnsanlar sosyal güvencede olduklarını

özümstediklerinde daha mutlu ve verimli bir hayata sahip olmaktadırlar. Bütün bunlara rağmen tarımda çalışan bireylerin farklı statülerinin olması ve üretilen ürünlerin çeşitlilik göstermesinden kaynaklanan çalışma şartları, sosyal güvenlik probleminin çözümünü zorlaştırmaktadır (Gürler, 2016, s. 273-274).

Tarım sektörü, maddeler halinde sıralanan kendine özgü bu özellikleriyle diğer sektörlerden ayrılmaktadır. Tarım sektörü söz konusu özelliklerden genel itibariyle olumsuz yönde etkilenmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. TARIM SEKTÖRÜ VE İKTİSADİ GELİŞME İLİŞKİSİ

2.1. Tarihsel Süreçte Tarım ve İktisadi Gelişme

Tarım sektörünün iktisadi gelişme üzerindeki etkilerini araştıran birçok önemli iktisadi düşünce akımı bulunmaktadır. Tezin ikinci bölümünde tarım ve iktisadi gelişme ilişkisi söz konusu teorik literatür çerçevesinde incelenmektedir. Bu kapsamda, öncelikle Fizyokratlar daha sonra Klasik iktisatçılar Smith ve Marx ve takip eden süreçte ortaya çıkan tarımsal kalkınma modellerinin iktisadi gelişme ve tarım ilişkisi üzerine görüşleri değerlendirilmektedir.

2.1.1. Fizyokratlar

Fizyokratlardan önce Merkantilistler hakkında kısaca malumat sahibi olunması yerinde olacaktır. Merkantilizm akımına mensup düşünürler, rasyonel (akılcı) ilkeler oluşturmaya yönelmiş, bu özelliği sebebiyle sonradan ortaya çıkan ve gerçek politik iktisadın kurucuları kabul edilen fizyokratların öncüleri olarak kabul edilmektedirler. Bu döneme “Merkantilizm (*Mercantilism*)” adını Adam Smith vermiştir. Merkantilistler, zenginliğin kaynağının altın ve gümüş gibi değerli madenler olduğunu kabul etmişlerdir. Bir ülkenin zenginliğinin sahip olduğu altın ve gümüş miktarına bağlı olduğunu savunmuşlardır. Bundan dolayı Merkantilistler değerli madenlere aşırı bir istek duymuşlardır. “*Krizohedonizm*” ismi verilen bu istek ülkelerin değerli maden stoklarının arttırılmasını gerekli kılmıştır. Merkantilistler devamlı ihracatın ithalattan fazla olması gerektiği görüşünü savunmuşlardır. Bundan dolayı ülkeler değerli madenlerini işlemeli ve ülke dışına değerli maden çıkışını önlemelidirler. Merkantilizm akımı sömürgecilik politikalarının geliştirilmesine katkı sağlamıştır. Çünkü sömürge faaliyetleri sonucunda diğer ülkelerden değerli madenler ülke içerisine çekilebilmektedir. Merkantilistler, etkin devlet fikrini benimserler. Bu fikre göre, devletin ekonomiye müdahalesi gereklidir ve piyasada etkin bir şekilde bulunmalıdır (Düğer ve Dulupçu, 2001, s. 135-136).

Fizyokrazi akımına bakıldığında 18. yüzyılda Fransa’da Merkantilizm akımına karşı bir düşünce olarak meydana çıkmıştır. Fizyokrazi akımının en meşhur öncüsü ve kurucusu Francois Quesnay’dır (1694-1774). O dönemde *Colbertizm*’den beklenen etkinin gerçekleşmemesi üzerine Fransa’da refah seviyesinde düşüş yaşanmıştır. Bu durumun üstesinden gelebilmek amacıyla Fizyokrazi akımı ortaya çıkmıştır. Fizyokrazi akımının sözlük anlamına bakıldığında “doğa yasası” anlamına gelmektedir. Fizyokrazi akımına mensup düşünürlerin, ilahi bir iradenin mükemmel bir doğal düzeni ortaya koyduğu fikrini benimsedikleri görülmektedir. Fizyokratlar, dünyada fiziki düzen olduğu gibi toplumsal düzeninde var olduğunu söylemektedir. Söz konusu bu doğal düzenin kanunlarına uygun hareket edilmesi en yüksek mutluluğu sağlayacağı düşüncesini kabul etmektedirler (Güngör, 2006, s. 4-5). Özetle Fizyokratlar, iktisatta doğal düzenin ilahi bir irade ile olduğunu savunmuşlardır (Alkin, 1975, s. 26). Fizyokratların “doğal düzen” ile alakalı yapmış oldukları çalışmalar, iktisadi düzenin tümünün anlaşılması ve tutarlı bir fikir sistemi içerisinde izah edilmesi yolunda yapılmış ilk deneme olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca söz konusu deneme iktisat teorisinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Kazgan, 1966, s. 57). Bununla birlikte fizyokratlar ilk kez tanınmış bir öndere sahip olmuş (Quesnay) ve önderin fikirlerini savunan yazarları olan ve fikirlerini neşredecek bir dergiye sahip ilk düşünce okulunu meydana getirmişlerdir. Fizyokratlara göre, iktisadi sistemin temelini bireysel çıkar prensibi oluşturmaktadır. Fizyokratlar, İnsanların tüm davranışlarının fayda ve zararını hesaplamasının ve diğer insanlar ile iş bölümü yapmasının gerekliliğini savunmaktadırlar. Meşhur sloganları “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” (*Laissez Faire, Laissez Passer*) bu temel fikrin veciz bir ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Fizyokrazi akımına mensup düşünürler, devletin ekonomiye müdahale etmesi anlayışı yönüyle merkantilistlerden ciddi anlamda ayrılmaktadırlar. Fizyokratlar, devletin ekonomiye müdahale etmesine muhalefet ederler. Ekonomiye devletin müdahale etmesi neticesinde ülke ekonomisinin negatif yönde etkileneceğini savunmaktadırlar (Savaş, 1997, s. 226-228).

Fizyokratlara göre, iktisatta en mühim sektör, tarım sektörüdür ve ülkeler yalnız tarım sektörünün gelişmesini ve iyi bir seviyeye yükseltilmesini sağlayarak kalkınmayı gerçekleştirebilirler. Fizyokratların savunmuş oldukları bu fikir, o

dönemde ticaret ve endüstri sektörlerinin yararsız ve verimsiz faaliyetler şeklinde nitelendirilmesine sebep olmuştur. Bu yönüyle modern kalkınma akımları ile Fizyokrasi kalkınma modelinin çeliştiğini söylemek mümkündür. Çünkü tarım sektörü çoğu ülkede önemli faaliyet kollarından biridir ve ülke ekonomileri içinde hatırı sayılır ölçüde paya sahiptir, fakat sanayi ve hizmet sektörü daha ön plandadır (Ersoy, 2015, s. 210).

Endüstrinin faydasını azda olsa kabul eden Fizyokratlar, Merkantilizm akımına mensup düşünürlerin tersine ticareti de aynı şekilde değerlendirmezler ve ticaretin geliştirilmesini desteklemezler. Çünkü ticaret, mala, mal verilmesi suretiyle gerçekleştirilen bir faaliyet olduğundan bir kıymeti olmamaktadır (Tekelioğlu, 1993, s. 41-42).

Quesnay'ın en önemli eseri "Ekonomik Tablo" adlı eseridir. Bu eserin ilk baskısı 1758 yılında yayınlanmış olup pek çok fizyokratik kitap ve inceleme içinde tekrardan incelenmiştir (Kaynak, 2005, s. 3). Quesnay söz konusu eserinde, ortaya koymuş olduğu iktisadi şemayı net bir biçimde izah etmektedir. Quesnay toplumunda üç ana sınıfın varlığından söz etmektedir. Bunlar (Quesnay, 1962, s. 150):

- **Üretken sınıf:** Kiracı çiftçi ve tarım emekçilerinden meydana gelen sınıftır. Bu sınıf, toprağı işlemek suretiyle ulusun yıllık zenginliğinin sağlanması amacıyla yeniden üretimini gerçekleştirmektedir. Tarım üretimi için yapılan harcamalar, üretken sınıfının kullanmış olduğu avans ile karşılanmaktadır. Bununla birlikte bu sınıf her yıl arazi sahiplerinin gelirini ödemektedirler.

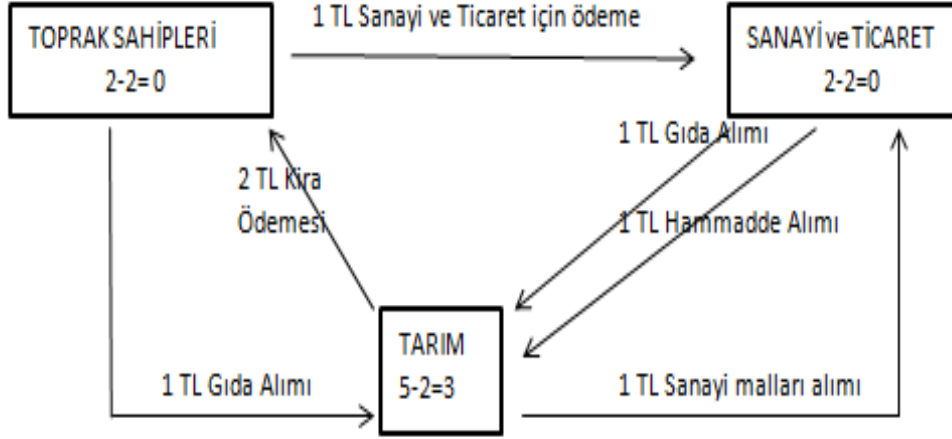
- **Toprak sahipleri sınıfı:** Bu sınıfın kapsamına kral, toprak sahipleri ve kilise girmektedir. Bu sınıf kapsamındakiler üretken sınıftan aldığı rant ile geçimini sağlamaktadır.

- **Kısır sınıf:** Bu sınıf içerisinde ticaretle uğraşanlar ve sanayide istihdam edilen bireyler bulunmaktadır. Quesnay'a göre bu sınıf, tarım harici diğer işlerle uğraşan ve yapmış oldukları harcamaların karşılığını arazi sahiplerinden alan vatandaşlardan oluşmaktadır. Kısır sınıf üretim esnasında kullanmış olduğu hammaddelere bir değer katmazlar, yalnız kullanmış olduğu hammaddelerin şeklini değiştirirler. Bundan dolayı verimsiz veya kısır sınıf olarak nitelendirilmektedir.

Fizyokratlar sosyal sınıfları, temelde iktisadi yaşamın etkin faktörlerini meydana getiren net ürün (*produit net*) kavramı ekseninde ifade etmektedirler. Fizyokratların tarım faaliyetinin tek üretken sektör olduğunu savunduklarına değinilmişti, bunun bir diğer nedeni ise, tarımsal üretim, çiftçinin tüm üretim giderlerini karşılamakla birlikte, arazi sahiplerine de rant adıyla ödenen ve çiftçinin üretim giderleri üzerinden bir net ürün veya gelir elde etmektedir. Buna mukabil sanayi kesimine baktığımızda kendi üretim giderlerinin üzerinde bir değer oluşturmadığı için kısır olarak değerlendirilmektedir. Quesnay “Ekonomik Tablo” adlı eserinde, yıllık yeniden üretim sosyal sınıflar arasındaki para ve mal döngüsel akımına bağlı kalınarak ele almaktadır. Buradaki para ve malların hareketleri, önceki yılın tarımsal ürün hasadıyla başlamaktadır. Elde edilen söz konusu ürünlerden rant şeklinde arazi sahiplerine transfer ettiği net ürün tüm iktisadi yaşamın çevrimini temin eden aktif faktör olarak ele alınmaktadır. Net ürün, arazi sahiplerinin ellerine geçmesi neticesinde; üretken sınıf, arazi sahipleri ve kısır sınıf arasında para ve mal hareketleri gerçekleşmektedir. Ekonomik tabloya göre net ürün, yıllık avansa eşit olmaktadır (Kaynak, 2005, s. 4).

Fizyokratlar, tarımın net hasılayı oluşturan yegâne üretim kaynağı olduğunu savunmaktadırlar. Bir buğday tanesi bir başakta yüzlerce buğday tanesinin ortaya çıkmasına sebep olduğu için tarım, emeğin karşılığını kat kat fazlasıyla veren tek üretim faktörü olarak değerlendirilmektedir. Toprağın bu bereketi karşısında fizyokratlar, sanayi ve ticaretin kısır faaliyetler olduğunu, toprağın bereket kaynağı ve tek artı değer üretim alanı olduğunu söylemektedirler. 1789 yılında Fransız İhtilali ile son bulan fizyokrasi akımının iktisat bilimine en büyük katkısının Quesnay’ın ortaya koyduğu “Ekonomik Tablo” eseri olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü söz konusu eser ile ekonomi de modelleme yaklaşımı ve politika çıkarımı yapması açısından önem arz etmektedir. Ekonomik Tabloda ki sistem, iktisadi hadiselerle makro bakış açısıyla yaklaşılabilecek fikrine ışık tutmaktadır. 1936 yılında Keynes’in geliştirdiği makro iktisadın temelini Quesnay’ın attığını söylemek mümkündür. Quesnay, Ekonomik Tablo adlı eserinde, tarım üretken sektör olduğundan, artı değer yalnız topraktan elde edildiğini söylemektedir. Bundan dolayı verginin yalnız tarım kesiminden alınması gerektiğini söylemektedir. (Özgüven, 1992, s. 78-79). Ekonomik Tablo şekil 2.1’de izah edilmiştir.

Şekil 2.1. Quesnay'ın Ekonomik Tablosu.

Kaynak: Özgüven, 1992, s.78.

Şekil 2.1’de görüldüğü üzere, tarım 5 TL’lik değer ürettiğini varsayalım. Bu 5 TL’lik değer 2 TL’si ile toprak sahiplerinin kirası ödensin ve 1 TL ile de sanayi mallarının satın alımı yapılsın. Geriye kalan 2 TL ise, çiftçinin kendi ihtiyaçları ve bir sonraki yılın tohum vb. ihtiyaçları için ayırdığı ve artı değer olan kısım. Toprak sahipleri, kira değeri olarak gelen 2 TL’yi gıda ve endüstri mallarının satın alınması için kullanacaklardır. Tüccar ve sanayiciler ise çiftçi ve toprak sahiplerinden gelen 1’er TL ile yine tarımdan gıda ve hammadde satın alacakları için artı değer üretemeyeceklerdir. Bu örnekten anlaşılabileceği üzere ne tüccarlar ne sanayiciler ve ne de toprak sahipleri üretici konumunda değildir. Fizyokratlar, hakiki üretim kaynağını toprak olarak görmektedirler. Quesnay, para ve servetin toplum içerisinde kan dolaşımı gibi döngüsel hareketini göstermek istemektedir. Serveti meydana getiren unsurun toprak olduğu fikrine sahip olan Quesnay, toprağın toplumun kalbi konumunda olduğunu söylemektedir (Özgüven, 1992, s. 79).

Fizyokrasi akımının önemli bazı temsilcileri şunlardır; Viktor Rigueti Mirabeau, Pierre Samuel Dupont De Nemours, Anne Robert Jacques Turgot.

Viktor Rigueti Mirabeau, genellikle siyasi konular üzerinde durmuştur. Fakat 1760’ta yayınlanan “Vergi Teorisi (*Theori de l’impot*)” ve 1763’te yayınlanan

“Kırsal Felsefe (*La Philosophie Rural*)” isimli eserlerinde iktisadi görüşleri yer almaktadır (Timur, 1968, s. 161). Düşünür, tarımın servet elde etmedeki önemini belirtmekte ve tarımın desteklenmesi gerektiğini savunmaktadır. Siyasal hürriyetle iktisadi hürriyeti beraber savunan düşünürün fikirleri, liberal kapitalizmin kurumsallaşmasında etkili olmuştur. V. R. Mirabeau, “Vergi Teorisi” isimli eserinde özel vergi toplamakla görevli kişilerin, insanlara yaptıkları haksızlık ve baskıları tenkit etmiştir. Düşünür, vergiler basit ve fazla ağır olmamalı görüşünü savunmuştur. Aynı şekilde kralın vergi toplamadaki baskıcı uygulamalarına da karşı çıkan V. R. Mirabeau, toprak ve kişisel gelirden vergi alınması gerektiğini savunmuştur (Ersoy, 2015, s. 211).

V. R. Mirabeau, Fizyokrazi ilkeleriyle ilgili fikirlerini “Kırsal Felsefe” adlı eserinde izah etmektedir. Quesnay’ın söz konusu eserden önemli ölçüde etkilenmiş olduğu düşünülmektedir. Düşünür, Quesnay’ın “Ekonomik Tablo” sunu büyük bir buluş olarak nitelendirmiş, hatta daha da ileri giderek “Ekonomik Tablo” nun para ve yazının icat edilmesinden sonra en büyük buluş olduğunu savunmuştur (Commons, 1959, s. 126).

Pierre Samuel Dupont De Nemours’un fizyokrazi düşüncesine katkısı, teorik olmaktan ziyade bu düşüncüyü izah etmesi yönüyle olmuştur (Oser, 1970, s. 38). De Nemours, serbest ticareti savunmuştur. “Yeni Bir Bilimin Doğuşu ve Gelişmesi” isimli eserinde Fizyokrazi iktisadi akımının temel ilkelerini anlatmıştır. Daha sonra söz konusu eseri “Fizyokrazi” adıyla yeniden yayınlanmıştır (Timur, 1968, s. 162). De Nemours, bu eserinde tarımın servet elde etmedeki rolünü izah etmeye çalışmıştır. Bununla birlikte Fransa’da tarımsal kesimin ihmal edilmesi sonucunda ortaya çıkan problemleri dile getirmiştir. Düşünür ülkenin endüstrileşmesi ve gelişmesi için tarım faaliyetinin kaynak oluşturma rolünü detaylı bir şekilde anlatmıştır (Ersoy, 2015, s. 212).

Anne Robert Jacques Turgot, bir teorisyen olarak Fizyokrazi düşüncesine önemli katkılarda bulunmuştur. Ekonomi biliminin hukuktan ayrı bir bilim dalı olmasına, fikirleriyle öncülük etmiştir. “Zenginliğin Oluşumu ve Dağılımı ile İlgili Yansımalar” adlı eseri iktisat biliminin temel klasik kaynağı olarak kabul edilmektedir (Bell, 1967, s. 117). Turgot, söz konusu çalışmasında siyasal iktisadın

ana ilkelerini özetleyerek izah etmiş, toprağın ve üretim faktörlerinin verimli kullanılmasını, girişimcilik ve endüstride sermaye ve paranın görevlerini, para dolaşımı ve faiz oranlarının etkilerini açıklamış, faiz ile kâr münasebetleri üzerinde durmuştur. Turgot, sosyal mesafeye bağlı olarak sınıfsal yapının ortaya çıktığını anlatmış ve yaşadığı dönemde toplumun üç sınıfa ayrıldığını savunmuştur, bunlar; toprak sahipleri, çiftçiler ve sanatkârlardan oluşmaktadır (Pıçak, Genç ve Kadah, 2019, s. 142-153).

Dr. Qoesnay'ın analizlerinde ihmal ettiği sermaye birikimi ve sanayi sektörü gibi mevzuları Turgot yaptığı çalışmalarında yer vermeye başlamıştır. Turgot'un eserlerinden biri olan “Servetin Oluşumu ve Dağıtımı Üzerine Düşünceler (*Reflections On The Formation and Distribution Of wealth*)” adlı eseri Adam Smith'in etkilendiği önemli eserlerden biri olmuştur (Skosen, 2003, s. 42). Söz konusu eser gerek kapitalist endüstrinin gelişimine temas etmesi gerek fizyokratların çiftçiye tarımsal üretici olarak konumlandırımları yönüyle Klasik akım ile Fizyokrasi akımı arasında bir köprü olarak kabul edilmektedir (Galbraith, 2010, s. 56-59).

Turgot'ta Quesnay gibi net gelirden (*produit net*) hareket ederek tahlillerine başlamıştır. Çiftçinin oluşturduğu net geliri toplumun diğer sınıflarının geçimini temin için gerekli tarımsal artı olarak düşünmektedir. Çiftçiler bu tarımsal artı ile işgücü satın almak yoluna gitmekte, dolayısıyla söz konusu işgücü, tüketimleriyle çiftçiye bağlanmaktadır. Bununla birlikte endüstride çalışan işçilerde tüketimleri için bu artıya bağlıdır. Toprak sahibi olmayan sınıf, ya zirai ya da sınai sektörlerde ücretli işçi olmaktadır (Kadah, 2019, s. 23).

Quesnay ve Turgot'un görüşleri, Adam Smith üzerinden 19. yüzyıl sonlarına kadar hâkim iktisat teorisi olan Klasik İktisat politığının gelişmesine katkısı olmuştur. Modelleme ve soyutlama teknikleri, Turgot'un “Sermaye Teorisi” ve Quesnay'ın “Ekonomik Tablosu” iktisat sisteminin kolaylaştırılmasına ve buna bağlı olarak bir bütün halinde analiz edilmesine olanak tanımıştır. Bununla birlikte bu yöntem Adam Smith başta olmak üzere kendilerinden sonra gelen tüm iktisatçıların teorilerinde vazgeçilmez bir unsur olduğu görülmektedir (Heilbroner, 2013, s. 45).

2.1.2. Adam Smith

Adam Smith'in 1776'da yayınladığı meşhur eseri “Ulusların Zenginliği” adlı eseri ile iktisat biliminin kurucusu olduğu ve bilimsel iktisadın miladını oluşturduğu kabul edilmektedir. “Ulusların Zenginliği” eserinin yayınlanmasıyla beraber etkisi kısa süre içerisinde kendi ülkesinin sınırlarını aşmış, Avrupa kıtasındaki iktisadi düşüncüyü önemli ölçüde etkilemiştir. Söz konusu eserin, teorik ve soyut olmaktan uzak bir yapısının olması, eserde açık ve kolay bir dilin kullanılması ve dönemin gereksinimlerine cevap veren işlevsel öneriler sunması gibi nedenlerden dolayı eser ilgi odağı haline gelmiştir. Smith daha hayatta iken eseri bazı Avrupa dillerine tercüme edilmiştir. Eserde ortaya atılan fikirler, yayınlanmasını takip eden yüzyıl boyunca iktisadi düşüncenin ana çerçevesini oluşturduğu görülmektedir. Smith, eserinde endüstriyi arka planda tutmuş ve asıl ağırlığı tarım kesimine verdiği görülmektedir. Eser bir bütün olarak incelendiğinde ise, Smith'in tarıma dayalı bir kapitalizmin kuramsal sözcülüğünü yaptığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda, Smith'in eserinde siyasi ve ahlaki endişelerle dile getirdiği tarım ve kırsal kesimler lehine fikirlerinde, Fizyokrasi akımıyla olan münasebetlerinin de büyük bir payı bulunmaktadır. Bununda ötesinde söz konusu eserinin kuramsal çerçevesini Fizyokrasi akımından almıştır (Kaymak, 2005, s. 1-3).

Smith dayandığı prensipler ve ekonominin yapısı gibi konularda Fizyokrasi okulundan farklı fikirlere sahip olmasına rağmen, birçok defa farkında olmadan fizyokratik iddiaları tekrarladığı görülmektedir. Smith'in eserinde Fizyokrasi okuluna ait fikirler çoğu zaman tüm bölümü kaplamakta ve bu fikirlerin bilhassa kendi fikirleriyle tam bir zıtlık içinde olduğu görülmektedir. Bu fikirler onu yansıtmamakla birlikte Smith'in bu fikirleriyle bir Fizyokrat olduğunu söylemek mümkündür (Marx, 1863, s. 62).

Smith'in “Ulusların Zenginliği” eserinde fizyokratik argümanlar ile tarımın yoğun bir şekilde vurgulanması, tutarlı bir bütün oluşturmaktadır. Smith iktisadi politığın problemlerini, tarımın problemleri temelinde tarımdan esinlendiği örneklerle izah etmektedir. Fakat tarım faaliyetine yönelik alakası sadece tarımın ekonomik önemi ile sınırlı kalmamaktadır. Smith eserinde tarımsal sınıflara yönelik övgülerde bulunmuş, kişisel kazanç amacıyla olan sanayici ve tacirlerin tersine

tarımcı sınıfların siyasi nizamı temin edecek erdemlere sahip olduklarını savunmaktadır (Kaymak, 2005, s. 10).

Smith, tarımsal faaliyetin ekonomik önemi mevzusundaki fikirlerini gayet kesin bir şekilde ifade ettiği görülmektedir. Smith, endüstrinin gelişmesinin temelini tarımsal üretkenliğin artırılmasının oluşturduğunu savunmaktadır. Sanayi ve ticaretten farklı olarak tarım sektörünün üstünlüğü, kendini kâr ve ücret üzerinde bir rant sağlamasıyla göstermektedir. Bu rant, arazi sahibinin çiftçiye kullanılmak üzere borç olarak verdiği topraktan çiftçinin elde ettiği üretim olarak değerlendirilmektedir. Rant, sadece tarım faaliyetine mahsus bir artık biçimidir. Bu sebeple tarım faaliyetindeki sermaye yatırımı en büyük toplam ürünü sağlamakla birlikte en büyük artık ürünü de sağlamaktadır. O halde bir sermayenin kullanılabileceği farklı yollar içerisinde, topluma en faydalı olanı şüphesiz tarım faaliyetinde sermayenin kullanılması yolu olduğunu söylemektedir (Smith, 1937, s. 345).

Smith'e göre tarımın endüstriye üstünlüğünün diğer bir nedeni ise, stoka yapılan yatırımdan farklı olarak tarım faaliyetine yatırılan sermayenin, yapıldığı ülkede sabit ve kalıcı bir zenginlik oluşturduğu düşüncesidir. Bu sebeple sermayenin önce tarıma, tarımdan da ticaret ve sanayiye aktarılması gerektiğini savunmaktadır. Smith "Ulusların Zenginliği" eserindeki "Çeşitli Ulusların Zenginliğinin Farklı Gelişmesi" başlığını taşıyan üçüncü kitabında, bu mevzudaki fikirlerini açık bir şekilde ifade etmektedir. Smith söz konusu eserinde, eşyanın tabiatı gereği zaruri gıda maddeleri lüks ve rahatlıktan önce geldiğinden, gıda maddesinin temin edildiği kırsalların işlenip gelişiminin sağlanması, lüks ve rahatlık temin eden kentlerin gelişiminden önce gelmesi gerekmektedir. Gelişmekte olan toplumlar sermayelerinin büyük kısmını, öncelikle tarım faaliyetine sonra manüfaktüre (el işi üretim) en son olarak dış ticarete yönelmeleri gerekmektedir. Smith'e göre ilerlemenin bu tabii düzeni, Avrupa'nın çağdaş ülkelerinde birçok yönden tersine dönmüştür. Feodal sistemin; mülkiyet münasebetleri, miras hukuku ve tahılların ihracatına engel teşkil eden düzenlemeler, toprak sahiplerinin toprağı geliştirmeye yönelik çalışmalarına mani olmaktadır (Smith, 1937, s. 357-360). Benzer idari ve kurumsal engeller, ticari tarımın ilerleme kaydettiği dönemlerde de varlığını devam ettirmiştir. Yeomenler (küçük girişimci çiftçiler) üzerindeki bazı yükümlülükler, bu çiftçilerin tarım faaliyetinde iyileştirme ve geliştirmeye yönelmelerini sağlayacak sermaye birikimine

mani olmuştur. Avrupa ülkelerinde, tarımın gelişimi yönündeki bu engeller sebebiyle yüzyıllarca gelişimin tetikleyicisi endüstri ve ticaretin olduğu görülmektedir. Buna bağlı olarak tarımın gelişmesi, kentlerdeki gelişmelere bağlı olmuş, kentlerde icra edilen ticaretten kazanılan gelirler, devam eden engeller sebebiyle atıl vaziyette bulunan tarım faaliyetine etki ederek tarımsal gelişmeyi teşvik ettiği görülmektedir. Ancak bu gelişme olumlu olmasına rağmen istikrarsız ve yavaştır. Avrupa ülkeleri manüfaktüre ve ticarete bağlı oldukları için yavaş ilerleme göstermiş, Kuzey Amerika tarıma dayandığı için hızlı bir gelişme gösterdiği görülmektedir. Smith'in tarım sektörüne yönelik ilgi ve alakasının iktisadi nedenlere dayandığı görülmektedir. Smith, tarımsal yatırımların en verimli yatırımlar olduğunu ve tarım sektörünün bütün gelişmelerin temeli olduğunu savunmaktadır. Buna karşılık manüfaktüre ve ticaretin; iyi idare, yavaş düzen ve buna bağlı olarak kişi güvenliği ve hürriyeti getirmesi gibi nedenlerle tarım sektörüne nüfuz etmesinin faydalarından övgüyle bahsettiği görülmektedir (Smith, 1937, s. 360-392).

Smith eserinde, çiftçiler, ücretli işçiler ve toprak sahiplerinden meydana gelen tarım faaliyetine dayalı sosyal münasebetleri temel almakta ve bu iktisadi yapının gelişme potansiyelini çiftçiler eliyle yapılacak yatırımlara bağlamaktadır. Smith'e göre, kiracı çiftçiler tarım arazisini kendi sermayeleriyle işlemektedir. Bu çiftçilerin sermayelerinin bir bölümünü, daha fazla ilerleme sağlayabilmeleri için ayırmaları gerekmektedir. Bununla birlikte toprak sahipleri ise, toprakta uzun süreli geliştirmeler yapmalıdır. Fakat toprak sahipleri toprağı kendileri işlemektense çiftçilere kiralamalıdır. Smith'e göre kiracı çiftçilerin en önemli görevi toprağın iyileştirilmesine dönük yatırımlar yapmalarıdır. Fakat kapitalist çiftçilerin bu tür yatırımları yapabilmesi için uzun vadeli kiralama güvencesinin olması gerekmektedir. Söz konusu güvenceye sahip olmadığı takdirde yaptığı yatırımın sonucunu göremeyeceğinden yatırım yapmak istemeyecektir. Kapitalist çiftçinin diğer bir görevi, sermayesinin bir kısmıyla ücretli işçi tutmasıdır. Çiftçinin bu iki görevini yapabilmesi için kendisini ekonomik yönden güvence altında hissetmesi gerekmektedir (Smith, 1937, s. 369-784).

Sonuç olarak Smith, tarımın ekonomi üzerinde önemli ölçüde katkısının olduğunu ve ekonomide temel alınması gereken bir sektör olduğunu vurgulamaktadır. Smith "Ulusların Zenginliği" adlı kitabında Fizyokrasi okulundan

önemli ölçüde etkilendiği görülmektedir. Smith'in de inkâr edemediği bu etkilenme söz konusu eserinin analitik vizyonunu ve çerçevesini belirlediği görülmektedir (Kaymak, 2005, s. 22).

2.1.3. Karl Marx

Karl Marx “Artı-Değer Teorileri” adlı eserinde tarımın önemini Fizyokrasi düşüncesi çerçevesinde ele almaktadır. Söz konusu eserinde, Fizyokratların “artı-değer oluşturan emek üretkendir” temel ilkesini ortaya koyduklarından bahsetmektedir. Bu emeğin sonucunda, elde edilen ürünler, üretim esnasında tüketilen değerler toplamından daha fazla bir değer içermektedir. Fizyokratların açıklama yöntemi şüphesiz değerın doğası mevzusundaki genel fikirleri belirlemektedir. Onlara göre, değerin doğası emeğin belirli bir sosyal varoluş biçimi değil, toprak, doğa gibi maddi unsurların farklı türlerinden ibarettir (Marx, 1863, s. 39).

İşgücünün değeri ile onun oluşturduğu değer arasındaki fark yani işgücü satın alınışının işgücünün kullanana sağladığı artı-değer, bütün faaliyet kolları arasında en yadsınamaz ve en açık şekilde, üretimin ana dalında yani tarımda görülmektedir. İşçinin bir yıl boyunca tüketmiş olduğu gıda ve geçim maddelerinin toplamı, üretmiş olduğu geçim maddelerinden azdır. Üretimde genel olarak işçi kendi geçim maddelerini veya kendi geçim maddelerini aşan fazlalığı doğrudan üretiyor görünmektedir. Bu süreç satın ve alımla, farklı dolaşım faaliyetleri neticesinde dolaylı hale gelmekte ve bu sürecin anlaşılması için değerin genel olarak çözümlenmesi gerekmektedir. Tarımda söz konusu süreç, işçinin tüketmiş olduğu kullanım değerleri üzerinde, üretmiş olduğu kullanım değerleri fazlasında kendini doğrudan göstermektedir. Buna bağlı olarak değerin genel çözümlenmesine ihtiyaç kalmadan algılanabilmektedir. Bundan dolayı tarımsal işgücü, Fizyokratlar için tek üretken işgücüdür, çünkü artı-değer üreten tek işgücü odur ve onlar toprak rantını tek artı-değer biçimi olarak kabul etmektedirler. Endüstri işçisi, maddi çıktıyı arttırmaz, sadece şeklini değiştirirler. Endüstrinin işlemiş olduğu maddeler, genel olarak tarımdan sağlanmaktadır. Sanayinin maddeye değer kattığı bir gerçektir, fakat emek vasıtasıyla değil, emeğin üretim maliyeti vasıtasıyla değer katmakta; yani tarımdan almış olduğu asgari ücrete eşit olan ve çalışma esnasında tüketmiş olduğu toplam

geçim maddeleri vasıtasıyla değer katmaktadır. Tarımsal işgücü tek verimli işgücü olarak kabul edildiğinden, zirai işgücünü sınai işgücünden ayıran tek artı-değer biçimi toprak rantı olarak kabul edilmektedir. Fizyokratlar kârı, arazi sahiplerinin ödemiş olduğu bir tür yüksek ücret olarak kabul etmektedir. Bu durum hammaddenin kıymetini yükseltir, çünkü sanayinin ürünü üretirken, hammaddelerden yeni bir ürün elde ederken yaptığı tüketim maliyetine girmektedir (Marx, 1863, s. 40).

2.1.4. Johnston ve Mellor (1961)

Tarımın ekonomi üzerinde geçmişten günümüze önemli ölçüde katkısının olduğu birçok iktisatçı tarafından savunulan bir görüş olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu iktisatçılardan Johnston ve Mellor (1961), tarımın ekonomiye beş katkısından bahsetmektedir. Bunlar; toplumun beslenmesine olan katkısı, ihracat yoluyla sağlanan döviz gelirleri, sanayi sektörü için işgücü, sanayi sektörü için tasarruf ve sermaye, sanayiye olan pazar katkısı şeklinde sıralanmaktadır. Söz konusu katkılar ayrı başlıklar halinde incelenecektir.

2.1.4.1. Toplumun beslenmesine olan katkısı

Tarımsal üretim, insan hayatının ilk dönemlerinden günümüze ve bundan sonraki dönemlerde de insanların hayatlarını devam ettirebilmesi için zaruri gıda maddelerini içerdiğinden dolayı ciddi anlamda önem arz etmektedir. İnsanoğlunun yaşamını sürdürmesine sebep olması yönüyle, tarım sektörünün iktisadi gelişime en önemli katkılarının başında toplumun beslenmesine olan katkısının geldiğini söylemek mümkündür (Boz, 2004, s. 139). Su ürünleri (balıkçılık), tarımsal faaliyetler kapsamında kabul edildiğinde, tarım haricindeki sektörlerin gıda ürünlerini üretme gayretlerinin önemli seviyede olmadığı dikkate alındığında, tarım sektörünün insanoğlunun gıda ihtiyacını karşılamasında tek faaliyet alanı olarak karşımıza çıktığı görülmektedir (Dinler, 2000, s. 37).

İnsanoğlunda birçok dürtü vardır. Bu dürtülerin başında açlık dürtüsü gelmektedir (kadınların annelik dürtüsü hariç tutulmak kaydıyla). Açlık duygusunun tatmin edilmesi, hayatın sürdürülmesi ile doğrudan alakalı olması sebebiyle, toplumun en önemli problemi, nüfusun beslenme problemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarım sektörünün bu stratejik öneminden dolayı gerekli görüldüğünde

büyük miktarlarda kaynak aktarılması suretiyle tarım sektörü desteklenmektedir. Günümüzde, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler tarımsal üretim yönüyle kendine yeterli olmayı arzu etmektedirler. Birçok ülkenin tarım sektörüne yönelik yapmış oldukları desteklemelerin önemli dayanaklarından bir tanesi, tarımsal üretim yönüyle kendine yeterlilik ve olağanüstü durumlarda (kıtlık, savaş, doğal afet vb.) zor durumda kalınmaması için gıda güvenliğini temin etmektir (Acar, 2006, s. 23).

Bütün ülkeler, olağanüstü dönemlerde ihtiva ettiği büyük risk nedeniyle tarımsal üretim yönüyle dışa bağlı olmayı istememektedirler. Bundan dolayı olağanüstü durumlarda ihtiyaca cevap verebilecek gıda stoklarının hazır halde bulunmasını arzu etmektedir. İnsanlar için zaruri gıda maddelerinin üretimi için kullanılmakta olan arazi miktarını arttırma imkânı yok denecek kadar az seviyededir. Tarım arazilerinin genişletme imkânının sınırlı seviyede olmasından dolayı, mevcut arazi miktarında icra edilen tarımsal faaliyetlerin verimlilik artışının sağlanması, artan nüfus karşısında bir zorunluluk haline gelmektedir. Toplam tarımsal üretim ile geçimin temini için gereken üretim arasındaki farka “pazarlanabilir fazla” denilmektedir. İktisadi gelişimin ilk basamaklarında, iktisadi gelişmenin temin edilebilmesi için pazarlanabilir fazlanın artış göstermesi gerekmektedir (Thirlwall, 2003, s. 191). Pazarlanabilir fazlanın artış gösterebilmesi için emek verimliliğinin arttırılması gerekmektedir. Şayet verimliliğin doğal veya gönüllü şekilde artışı sağlanamıyorsa, Japonya’da Meiji dönemindeki gibi, toprak sahiplerinin vergilendirilmesi suretiyle pazarlanabilir fazla zorla temin edilebilmektedir (Doğan, 2009, s. 367).

Neo klasik iktisatta pazarlanabilir fazla kavramının özel bir yerinin olduğunu söylemek mümkündür (Thirlwall, 2003, s. 192). Çünkü eğer pazarlanabilir fazla artmazsa, gıda talebinde meydana gelen yükseliş neticesinde, gıda fiyatlarında artış yaşanmaktadır. Bu durum ticaret oranlarının sanayinin aleyhine dönmesine ve sanayi sektöründeki işgücüne daha yüksek seviyede ücret ödenmesine sebep olabilmektedir. Sonuç itibariyle, endüstriyel kârlar ve sermaye stoku azalış gösterir. Bundan dolayı pazarlanabilir fazla, sınai büyümenin en önemli kısıtını oluşturmaktadır (Doğan, 2009, s. 369).

Tarım sektörünün ekonomik kalkınmaya olan ürün katkısına yönelik şu şekilde bir genellemenin yapılması mümkündür. Bir ülke içerisinde tarım sektörünün milli gelir kapsamındaki payı ne kadar fazlaysa ve tarımın nispi gelişim hızı ne kadar yüksek ise; tarımın, söz konusu ülkenin iktisadi gelişimine olan ürün katkısı da o kadar fazla; söz konusu değişkenler ne kadar düşük ise o kadar az olmaktadır (Kazgan, 1966, s. 251).

2.1.4.2. İhracat yoluyla sağlanan döviz gelirleri

Gelişmekte olan ülkelerde, döviz kıt bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Döviz, ülke içinde üretimi gerçekleştirilemeyen veya üretiminin gerçekleşebilmesi çok pahalıya mal olan ürünlere erişilmesini sağlamaktadır. İktisadi kalkınmanın temin edilebilmesi için zaruri olan yatırım ürünlerinin ithalatı, genellikle tarımsal ürünlerin ihracatıyla mümkün olmaktadır (Thirlwall, 2003, s. 194). Gelişmekte olan ülkelerin mukayeseli üstünlüğe sahip oldukları ürünler, tabii kaynaklar ve tarımsal ürünlerdir. Eğer gelişmekte olan bir ülke topraklarında petrol ve bakır gibi zengin tabii kaynaklar bulunmuyorsa, ülke içerisinde endüstriyel üretim için gereken sermaye ve ara mallarının ithalatını yalnız tarımsal ürünlerin ihracatıyla karşılama imkânına sahip olacaktır (Gillis, vd., 1987, s. 482).

Gelişmekte olan bir ülke, tarımsal ürün ihracatı yoluyla döviz elde etmede bazı güçlüklerle karşılaşabilmektedir. Çünkü benzer tarımsal ürünleri, gelişmekte olan ülkelerin çoğunun ihraç etmesi durumunda, tarımsal ürünlerin uluslararası fiyatlarında düşüş yaşanmaktadır. Bu durum, bu ürünlerin fiyat ve gelir esnekliğinin düşük olmasına, dolayısıyla ihracat gelirlerinde de düşüş yaşanmasına neden olmaktadır. İhraç ürünlerinde çeşitliliğin artması ve ihraç ürünlerinin işlenmesi bu güçlüklerin giderilmesine yardımcı olabilmektedir (Parasız, 2005, s. 128). Gelişmekte olan ülkelerin çoğunda tarımsal ürünlerin ihracatı halen birincil ürünleri kapsamaktadır. Dünya işlenmiş tarımsal ürünlerin ihracatında gelişmekte olan ülkelerin payının artış göstermemesi aksine azalış göstermesinin başlıca sebebi, söz konusu tarımsal ürünlerin ihracatını yönlendiren tekel konumundaki çok uluslu şirketler ve ithalatçı ülkelerdeki çeşitli korumacı tedbirler olarak karşımıza çıkmaktadır (Kaynak, 2005, s. 9).

Konuyla ilgili “Singer - Prebisch” tezine de değinmek yerinde olacaktır. Söz konusu tez, Hans Singer ve Raoul Prebisch tarafından ayrı ayrı ortaya atılmış ve özellikle İkinci Dünya Savaşından sonra yaygınlık göstermiş bir görüş olarak karşımıza çıkmaktadır. Singer – Prebisch tezinde göre, uzun dönemde dış ticaret hadleri, endüstriyel ürün ihracatı yapan endüstrileşmiş ülkelerin lehine, tarımsal ürün ihracatı yapan gelişmekte olan ülkelerin aleyhine değişmektedir. Bu durumun nedenleri arasında; gelişmiş ülkelerin tarımı koruması, gıda mallarına olan talep miktarının azalması, düşük esneklik, tarım sektöründe makinalaşma ve teknolojiye bağlı yapay üretimlerin yapılması yer almaktadır. Söz konusu tezin savunmuş olduğu dış ticaret hadlerinin gelişmekte olan ülkelerin aleyhine, gelişmiş ülkelerin lehine değişiklik göstermesi, gelişmekte olan ülkelerin milli hasılasının bir kısmının endüstrileşmiş ülkelere aktarılmasına neden olmaktadır. Prebisch, bu tezin etkisi ile gelişmekte olan ülkelerin kalkınması için sermaye birikimine ve endüstrileşmeye hız kazandıracak para politikası araçlarının uygulanmasını tavsiye etmiştir (Singer, 1950, s. 473–485; Prebisch, 1950, s. 103-143).

2.1.4.3. Sanayi sektörü için işgücü

Tarım sektörünün iktisadi kalkınma sürecine faktör etkisi üç bölümden oluşmaktadır. Bunlar; emek, sermaye ve hammadde. Sanayi sektörü ve diğer faaliyet kolları için gereken işgücü tarım sektöründen elde edilmektedir. Bundan dolayı tarım sektöründe verimlilik artışının sağlanması gerekmektedir. Lewis’in “sınırsız emek arzı” adlı ekonomik kalkınma modelinde ortaya koyduğu gibi, tarım sektöründe fazla işgücünün varlığı ekonomik kalkınma sürecinde önemli bir role sahiptir. Sanayi sektöründe istihdam edilen işgücünün maliyetinin düşük seviyede olması, bu sektörün büyüme oranının yüksek olacağı anlamına gelmektedir. Bununla birlikte, sanayinin büyüme oranı tarımdan serbest kalan işgücü oranına da bağlı olduğunu söylemek mümkündür (Thirlwall, 2003, s. 192). Güneydoğu Asya ülkelerinde yaşanan hızlı iktisadi gelişmede, arka planda tarım sektöründen gelen ucuz işgücü önemli rol oynamaktadır. Bu anlamda Çin’in sanayi üretim potansiyelinin yüksek seviyelerde olduğunu söylemek mümkündür. İşgücünün, tarım sektöründen sanayi sektörüne geçişine sınırlandırma getirilmesi durumunda, iktisadi kalkınma süreci ciddi anlamda zarara uğramaktadır. Mesela, Rusya’da 19. yüzyılda

egemen olan serflik sisteminden dolayı, kanunlar gereği arazi sahiplerine bağı olan serflerin şehirlere ve endüstriye geçişine müsaade edilmemiştir. Bu durum ülke endüstrisinin gelişimi önünde ciddi biçimde bir engel teşkil etmiştir. Hatta Rus sanayisi, serflerin endüstriye geçişine müsaade edilene dek hızlı gelişim sürecine giremediği görülmektedir (Gillis, vd., 1987, s. 481).

Genel itibariyle gelişmekte olan ülkelerde tarım sektöründe emek fazlası vardır. Bu duruma neden olan iki ana faktörden söz etmek mümkündür, bunlar; nüfus artış hızının yüksek düzeylerde seyretmesi (%2-3 düzeylerinde) ve tarımsal faaliyetlerde makine kullanımının yaygınlaşmasıyla makinelerin işgücünü ikame etmesidir. Söz konusu bu iki faktörden dolayı kırsal kesimlerde binlerce emek işsiz kalmakta ve kırsal işgücü fazlalığını oluşturmaktadır. Tarım sektöründeki bu işgücü fazlasının eğitime tabi tutularak nitelikli işgücüne dönüştürülüp diğer sektörlerde istihdamının sağlanması, şüphesiz iktisadi kalkınmaya yararı olacaktır (Boz, 2004, s. 140).

2.1.4.4. Sanayi sektörü için tasarruf ve sermaye

Zırai sektör, sınai sektörün gelişimi için gereken tasarruf ve sermaye birikimlerinin de kaynağıdır. Tarımsal tasarruflar, zorla veya gönüllü biçimde oluşturulmaktadır. Gönüllü tasarruflara, büyük arazi sahiplerinin sanayiye yaptıkları yatırımlar örnek olarak verilebilir. Zorla yapılan tasarruflara, devletin tarımı vergilendirmesi örnek olarak verilmektedir (Thirlwall, 2003, s. 192).

Devletlerin tarımsal faaliyetleri vergilendirmesinin bir başka geleneksel şekli de, tarımsal ürünlerin pazarlama kurulları yoluyla fiyatlandırılmasıdır. Tarımsal faaliyetlerle uğraşan kişilere ödenen fiyatların ürünlerin satılabileceği piyasa fiyatının altında tutulması ile aradaki fark kadar devletler net gelir kazanmaktadır (Doğan, 2009, s. 371). İç ticaret oranlarının çiftçiler aleyhine işlenmesi sağlanarak, tarımın vergilendirilmesi oldukça etkin bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır (Dinler, 2000, s. 62). Eğer bir ülkede iktisadi gelişme için gerekli fonun, iç ticaret oranlarının çiftçiler aleyhine dönüştürülmesi suretiyle tarım sektöründen sağlanması isteniyorsa, tarım ürünlerinin fiyatlarının düşük seviyede tutularak vergi etkisi oluşturacak bir fiyat politikasının izlenmesi gerekmektedir. Böylelikle tarım

ürünlerini nispeten daha ucuza alan tarım haricindeki sektörlerle gizli bir fon akımı olacaktır (Doğan, 2009, s. 371).

Tarımsal faaliyetlerin toplam milli tasarruflardaki payı; tarım ve tarım harici kesimlerde tasarruf eğilimi, tarım gelirinin milli gelir içerisindeki payı, tarımsal faaliyetlerdeki fert başına gelir ve gelir dağılımının fonksiyonudur denilebilir. Tarım sektöründe tasarruf eğilimi ne kadar büyük ise; tarım sektöründe fert başına ortalama gelir ne kadar fazla ve gelir dağılımı ne kadar adaletsiz ise, toplam milli tasarruflar içerisinde tarım sektöründen kaynaklanan tasarruf oranı da o kadar fazla olmaktadır (Kazgan, 1966, s. 255).

2.1.4.5. Sanayiye olan pazar katkısı

Tarım sektörünün pazar katkısından, genel anlamıyla endüstriyel ürünlere yönelik otonom talebin en önemli kaynağının tarımdan gelen talep olduğu kastedilmektedir (Thirlwall, 2003, s. 193). Sanayinin gelişmesi ve büyüebilmesi için söz konusu sektörün, üretmiş olduğu ürünlerin satışının yapılması gerekmektedir. Kalkınmanın ilk basamaklarında endüstriyel ürünler için en büyük piyasayı tarım sektörü oluşturmaktadır. İktisadi gelişimin ilk basamaklarında zırai büyüme ile sınai büyüme arasında bir tamamlayıcılık bulunmaktadır. Günümüz gelişmiş ekonomilere sahip ülkelerin tarihi tecrübelerinin de açık bir şekilde gösterdiği gibi, hızlı sınai gelişimin ön şartı zırai sektörün hızlı büyüme göstermesidir (Doğan, 2009, s. 369).

Tarım sektörü, hem kendi üretmiş olduğu ürünlere hem de sanayide üretilmiş olan ürünlere talep oluşturup, her iki sektörün gelişmesine katkı sağlamaktadır. Tarımsal ürünler zaruri tüketim ürünleri olması sebebiyle, söz konusu ürünlere yönelik talep, hem kentsel hem de kırsal kesimlerde nüfusun artmasına paralel olarak artış gösterecektir. Talep miktarının artması; üretim miktarının artması ve ürünlerin kalitesinin artmasını teşvik edecektir. Bununla birlikte, tarım faaliyetini icra eden çiftçilerin üretimde kullanmış oldukları girdilerin çoğunluğunun üretimi, sanayi sektöründe gerçekleşmektedir. Tarımda kullanılmakta olan traktör ve araç-gereçleri, biçerdöver ve patoz gibi alet ve makineler ile kimyasal gübre ve tarımsal ilaçlar gibi girdiler bütünüyle sınai sektörde üretimi gerçekleşmektedir. Özellikle, kalkınmanın ilk safhalarında ülke içinde üretilen ve tarım sektöründe kullanılan

sanayi ürünlerinin ihracat imkânları sınırlı olduğundan, bu ürünler için tek tüketici kitlenin iç tarımsal nüfus olduğunu söylemek mümkündür (Boz, 2004, s. 141). Gelişmekte olan ülkelerde, tarım sektöründe modern teknik ve yöntemler kullanılmaya başlandıkça, kırsalda alt yapı yatırımları artmakta ve tarıma dayalı çeşitli iş alanları ortaya çıkmaktadır. Söz konusu bu teşebbüsler tarım sektörünün iktisadi gelişime olan pazar katkısının daha da artış göstermesine neden olmaktadır (Doğan, 2009, s. 369).

Tarımsal ürün fiyatlarının düşük seviyede tutulması sanayi sektörüne arz potansiyeli yönüyle bakıldığında yararlı bir politika olarak görülmektedir. Çünkü tarımsal ürün fiyatlarının düşük seviyede tutulması, sanayinin hammadde ve gıda ürünlerini daha düşük fiyatlara elde etmesine ve buna bağlı olarak da sanayi sektörünün kâr oranında artış yaşanmasına yol açmaktadır. Fakat olaya talep yönüyle yaklaşıldığında, tarımsal fiyatların düşük seviyelerde olması sanayinin aleyhine olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü tarımsal fiyatların düşük seviyede olması dolayısıyla tarımın satın alma gücü düştüğünden, sanayi ürünlerine olan talep miktarında da azalış yaşanacaktır. Bu durumda, sektörler arasında istikrarlı bir büyümenin temin edilebilmesi için iki sektör arasında bir denge ticaret oranına gereksinim duyulmaktadır. Öyle ki, sanayinin gelişmesi, tarımsal ürün fiyatlarının çok yüksek düzeyde tutulması ile arz yönünden, tarımsal ürün fiyatlarının çok düşük düzeyde tutulması ile de talep yönünden kısıtlanmaktadır. Bundan dolayı hem tarım sektörü hem de sanayi sektörü beraber büyüme ve gelişimini maksimum seviyeye çıkarmak için bir denge ticaret oranının belirlenmesi gerekmektedir (Thirlwall, 2003, s. 194).

2.2. Tarımsal Kalkınma Modelleri

2.2.1. Klasik modeller

2.2.1.1. Arthur Lewis (1954): Sınırsız emek arzı ile kalkınma

Lewis, 1954 senesinde yayınlamış olduğu “Sınırsız Emek Arzı ile Kalkınma” isimli kitabı bilim dünyasında dikkatleri üzerine çekmiş ve kalkınma iktisadının meydana gelmesinde önemli ölçüde etkisi olmuştur (Kirkpatrick ve Barrientos, 2004, s. 9). Kalkınma iktisadının öncüsü olarak gösterilen Lewis, tarım

sektörünü kalkınmanın en ehemmiyetli bileşeni ve büyümenin ise ön şartı olarak kabul etmektedir. Lewis'in kalkınma modeli kapsamında iki sektörün varlığından söz edilebilir, bunlar: Kapitalist sektör (sanayi) ve kapitalist olmayan sektör (tarım). Tarımda iş bulamayan fertlerin, sanayi bünyesinde istihdamı sağlanarak sanayi sektörünün gelişmesi ve ilerlemesi temin edilmektedir. Böylelikle tarım sektöründe az verimlilik ile çalışmakta olan fertler, sanayi de daha verimli çalışır bir vaziyete gelmektedir. Dolayısıyla, ekonominin bir dönüşüm yaşaması sonucunda daha da büyümesi sağlanmaktadır. Büyüme hızı sanayideki yatırım seviyesine ve sermaye stokuna göre değişim göstermektedir (Todaro ve Smith, 2012, s. 437).

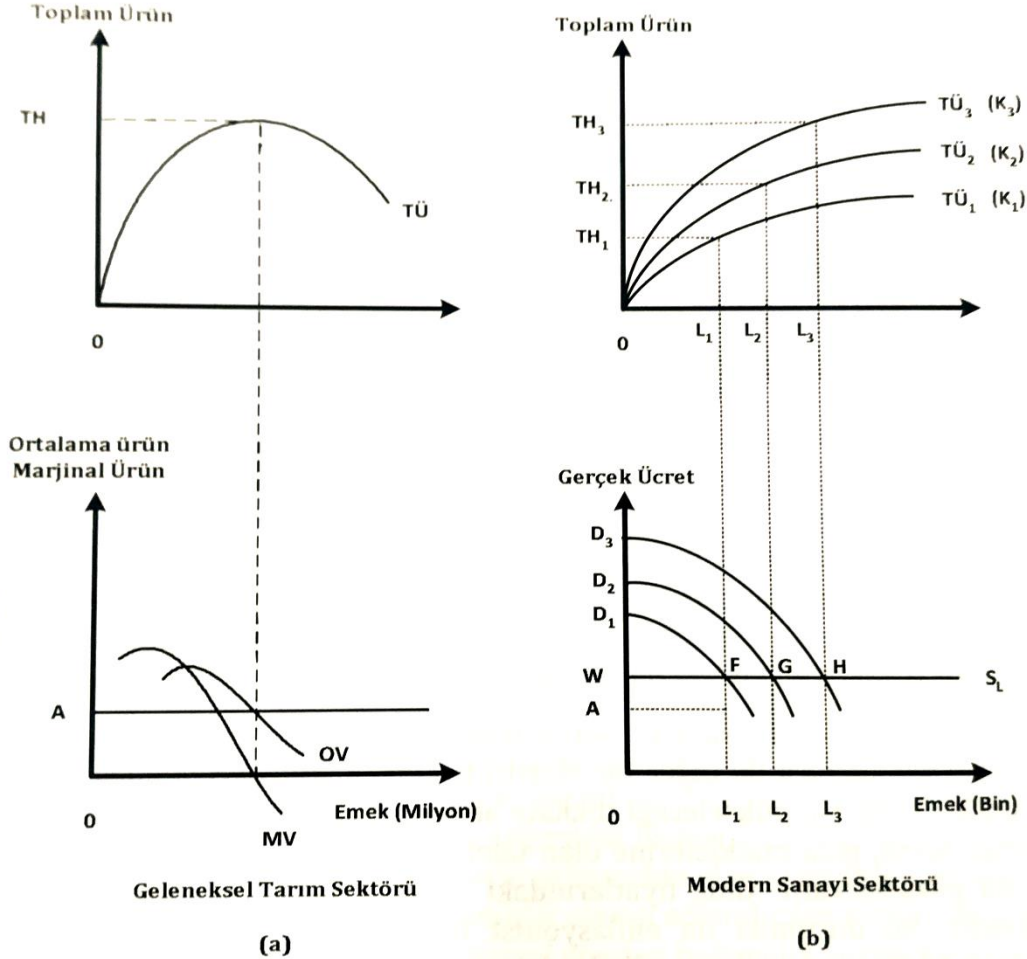
Lewis'in kalkınma modelinde, tarımdan sanayiye doğru kaymakta olan ve gelişmiş ekonomilerin birçoğunun gelişim aşamalarında yaşamış oldukları yapısal değişim öngörülmektedir. Sözü edilen öngörü, sanayi devrimi sonrası çoğu ülke ekonomisinin tarımdan sanayiye ve sanayiden hizmet sektörüne olacak biçimde ortaya çıktığı görülmektedir (Alataş, 2014, s. 33). “Sınırsız emek arzı ile kalkınma” modelinin asıl amacı, modern endüstri ve geleneksel tarım sektörlerinin olduğu bir ekonomide kalkınma ve gelişimin nasıl başlatılabileceğidir. Az gelişmiş ülkelerde işgücü fazla ve ucuzdur. Bu model de söz konusu işgücü fazlalığından faydalanarak, işgücünün verimsiz alanlardan daha verimli alanlara geçişinin sağlanmasıyla kalkınmanın gerçekleşebileceği vurgulanmaktadır. Lewis'in kalkınma modeli, az gelişmiş bir ülkede modern endüstri sektörü ile geleneksel tarım sektörünün bulunduğu ikili yapı hipotezi üzerine kurulduğu görülmektedir. Tarım faaliyetlerinin egemen olduğu kırsal kesimde aşırı nüfus fazlalığı bulunmaktadır. Bundan dolayı emeğin marjinal verimi sıfır olabilmekte hatta sıfırın altına bile düşebilmektedir. Teknik ifadeyle gizli işsizlik söz konusu olmaktadır. Kırsal kesimdeki fazla işgücünün endüstri sektörüne transferiyle tarımın toplam üretiminde bir azalış olmamakla birlikte tersine, emeğin marjinal veriminde artış yaşanacağından tarımsal üretimde dahi artışlar olacaktır. Özetle, işgücü fazlalığının endüstriye transfer edilmesi tarıma herhangi bir maliyet yüklemeyecektir. Endüstri sektörüne işgücünün transfer edilmesi neticesinde, endüstri üretimi ve istihdamında artış yaşanacak ve bu artışlarda iktisadi kalkınmayı tetikleyecektir. Fakat endüstri kesiminin işgücünün transferinin sağlanabilmesi için işgücüne kırsal geçimlik ücret seviyesinin üzerinde bir ücret verilmesi gerekmektedir. Kent hayatına uyum sağlayabilmenin karşılığı

olarak anlaşılan bu ücretin, kırsal hayattaki geçimlik ücretten %30 daha fazla olması gerektiği varsayılmaktadır. Buna karşın, transferi gerçekleşen işgücüne teklif edilen ücret, kent kesimindeki mevcut ücretin çok altında olduğu bir gerçektir. Bu ücreti ödemeyi kabul eden bütün işverenler, tarımsal kesimden sınırsız ve vasıfsız işçi bulabilme imkânına sahip olmaktadır. Sanayi kesiminde yapılan üretimler neticesinde elde edilen kârlar, verilecek ücretin çok üzerinde olduğu için tasarruflarda yüksek olacaktır. Elde edilen yüksek kârlar tekrardan yatırımlara aktarılacak ve sermaye birikimi hız kazanacaktır. Bununla birlikte yapılan yeni yatırımların, üretim artışını ve emek talebini beraberinde getirdiği görülmektedir (Berber, 2019, s. 320).

Lewis'in teorik modeli şekille de açıklamak mümkündür (Şekil 2.2). Tarım sektörü sol tarafta (a) ile gösterilen kısımda, sanayi sektörü ise sağ tarafta (b) ile gösterilen kısımda yer almaktadır. Tarım kesimini temsil eden bölümde (a ile gösterilen bölüm) üst kısımdaki şekil kullanılan teknoloji ve sermaye sabit iken, değişken faktör olan emeğin artırılması durumunda toplam ürün miktarında meydana gelen değişikliği ortaya koyan bir tarımsal üretim fonksiyonudur. Alt kısımdaki şekilde ise, emeğin marjinal ve ortalama verimleri yer almaktadır. OA kısmı ise tarım kesimindeki asgari geçimlik gelir düzeyini göstermektedir.

Sanayi sektörünü temsil eden sağdaki şeklin (b ile gösterilen kısım) üst grafiğinde sanayi sektörünün toplam ürün eğrileri yer almaktadır. Sermaye stoku toplam ürünün büyüklüğünü belirlemektedir. Sermaye stoku arttıkça toplam ürün eğrisinde yükselme meydana gelmekte yani büyüme gerçeklemektedir. Girişimcilerin, kârlarını tekrardan yatırımlara yönlendirmeleri, sermaye stokunun K_1 'den K_2 'ye artmasına ve toplam ürünün de $TÜ_1$ 'den $TÜ_2$ 'ye yükselmesine sebep olmaktadır. Alt kısımdaki şekilde ise, sanayi kesimindeki emeğin marjinal verimlilik eğrileri (D_1 , D_2 , D_3) gösterilmektedir. OW büyüklüğü, sanayi kesimindeki reel ücret seviyesini, S_L ise bu ücretten çalışmaya razı olan sınırsız emek arzını göstermektedir. Sermaye stoku K_1 seviyesinde iken işverenler emeğin marjinal veriminin reel ücrete eşitlendiği seviyeye kadar işçi çalıştırmayı isteyeceklerinden istihdam seviyesi L_1 olmaktadır. Bu istihdam seviyesinde toplam hâsıla OD_1FL_1 kadar olmaktadır. Bu hasılanın $OWFL_1$ kadar olan kısmı emeğin ücreti olarak ödenecek, WD_1F kadar olan kısmı ise, işverene kâr olarak kalmaktadır.

Şekil 2.2. Sınırsız Emek Arzı İle Kalkınma

Kaynak: (Berber, 2019, s. 321).

Söz konusu kâr tekrardan yatırıma yönlendirilecek böylece istihdam miktarı L_2 'ye ve sermaye stoku ise, K_2 'ye yükselecektir. L_2 istihdam düzeyinde de aynı süreç tekrar etmekte ve işverenin kârı daha da artmakta WD_1F 'den WD_2G 'ye yükselmektedir. Süreç belli bir süre devam ettikten sonra ücretler yükselmeye başlamakta ve emek arz eğrisi yukarı doğru kaymaktadır. Bu süreç tarım kesiminde gizli işsizlik bitene kadar devam etmektedir. Sürecin devam ettiği zaman diliminde meydana gelen büyümeyi Lewis "kendi kendini besleyen büyüme" olarak adlandırmaktadır. Ekonomide geleneksel tarım kesiminin payında azalma yaşanırken modern sanayi kesiminin payı artmaktadır. Netice de ülke az gelişmiş ülke durumundan gelişmekte olan ülke konumuna geçmektedir (Berber, 2019, s. 322).

Lewis'in ikili yapı kuramı incelendiğinde, gelişmekte olan ülkelerde piyasa ekonomisinin hareketliliğiyle alakalı meydana gelen bir problem, ikili yapının olmasından kaynaklanmaktadır (Manisalı, 1982, s. 27). İkili yapı kuramı, günümüzün gelişmekte olan ülkelerinde birbirinden ve ekonomiden izole edilmiş, tarım sektörü (geleneksel) ve sanayi sektörü (modern) kesimi olduğu gözleminden hareket etmektedir. Söz konusu ülkelerde ekseriyetle büyük kentler daha modern ekonomik yapılara sahip olduğu görülmekte, kırsal kesimlerin ise geleneksel ekonomik yapıyı devam ettirdiği görülmektedir. Fakat büyük kentlerde de homojen bir yapının olmadığı, üretim biçiminin, geleneksel ve modern yapılar ile devam ettiği görülmektedir (Yavilioğlu, 2002, s. 54). Bu şekildeki ikili yapı fakir ülkelerin gelişim göstermesine engel teşkil eden en önemli etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle geleneksel kesimin kendine yeterli olmasından dolayı bu kesimde yapılacak her çeşit geliştirmelere ve uyarıcılara cevap alınamayacağı varsayılmaktadır (İşgüden, 1995, s. 144).

Gelişmişlik seviyesi ile işgücünün sektörler arası dağılımında yakın bir münasebet vardır. Gelişme seviyesi yükseldikçe işgücü, tarımdan sanayiye ve sonrasında ise hizmetler sektörüne geçiş yapmaktadır. İktisadi analizlere bakıldığında genel itibarıyla gelişmenin seyri, sırasıyla tarım, imalat sanayi ve hizmetler biçiminde sıralandığı görülmektedir (Lewis, 1954, s. 150).

2.2.1.2. Kuznets ters U hipotezi

Ters U hipotezi 1955'te Simon Kuznets tarafından geliştirilmiştir. Bu hipoteze göre, gelir seviyesi yükseldikçe gelir dağılımında meydana gelen eşitsizlik önce artmakta daha sonra azalmaktadır. Kuznets bu durumu tarımdan tarım dışındaki sektörlerle olan istihdam akışıyla açıklamıştır. Kuznets, tarım sektöründeki verimliliğin tarım dışı sektörlerle kıyasla daha düşük olduğuna dikkat çekmiş, böylelikle meydana gelebilecek bir göç dalgası ile üretim miktarının önce artacağına ve gelir dağılımının bozulacağına sonrasında ise, üretim miktarında meydana gelen artışın, gelir dağılımının düzelmesini beraberinde getireceğine işaret etmektedir (Burtan Doğan, 2018, s. 43).

Kuznets, tarım sektörünün iktisadi kalkınmaya olan katkısını iki başlık altında ele almıştır. Bunlar; faktör katkısı ve piyasa katkısı. Faktör katkısı, bir

sektörden diğer sektöre herhangi bir kaynağın transfer edilmesi neticesinde ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla tarımın büyümesi, tarım kesimindeki iktisadi artığın büyümesini sağlayarak bir ürün katkısı oluşturmaktır. Tarım kesiminin bu artık vasıtasıyla diğer sektörler ile ticari münasebete girmesine de piyasa katkısı denilmektedir. Bu arada tarımın Gayri Safi Milli Hâsıla (GSMH) içerisindeki payı ne kadar büyük ve nispi gelişme hızı ne kadar yüksek ise, iktisadi kalkınmaya olan ürün katkısı da o kadar yüksek olmaktadır:

$$D = 1 / \{ 1 + [(S / T) (s/t)] \}$$

D; tarım kesimindeki üretim artışının GSMH artışı içerisindeki payını, S; endüstrinin GSMH içerisindeki payını, s; endüstrideki yıllık gelir artış hızını, T; tarım sektörünün GSMH içerisindeki payını, t; tarım sektörünün yıllık gelir artış hızını göstermektedir (Doğaner, 2010, s. 204).

2.2.1.3. Fei – Ranis modeli

Fei – Ranis modeli, John C.H. Fei ve Gustav Ranis tarafından ortaya atılmıştır. Bu model de Lewis modeline paralel olarak iktisadi kalkınmanın tarımdan endüstriye işgücünün transfer edilmesiyle sağlanacağını öne sürmüşlerdir. Fei – Ranis modelinde üç aşamalı bir kalkınma süreci öngörülmüştür (Burtan Doğan, 2018, s. 44-45):

- **Birinci aşama:** Sanayi sektöründe yatırımlar arttıkça işgücüne olan talep artmaktadır. Bu talebin karşılanması için, tarım kesimindeki işgücü sanayiye transfer edilmektedir. Böylelikle elde edilen tasarruflarla yeni yatırımlar yapılmakta ve tarımda sağlanan büyümeye paralel olarak tarım sektöründen sanayi sektörüne işgücü aktarılmaktadır. Bu aşamada, tarım sektöründen işgücü transferi belirli bir seviyeye ulaşıncaya kadar toplam ücret gelirlerinde sanayi sektörüne transfer edilen işgücü oranında bir azalma olacak, fakat toplam üretim miktarında herhangi bir azalma olmayacaktır. Çünkü bu aşamada işgücünün marjinal verimliliği sıfırdır. İşgücünün marjinal verimliliğinin sıfır olması, işgücünün belli bir kısmının başka sektöre aktarılması veya işten çıkarılması durumunda üretim miktarında bir değişikliğin olmaması anlamına gelmektedir.

- **İkinci aşama:** Bu aşamada işgücünün transfer edilmesinin ardından tarım ürünleri miktarında meydana gelen azalış ile ortaya çıkacak değer kaybının, sanayi sektöründen elde edilecek gelirlerden daha az olması durumunda dahi transfer yine de gerçekleşmektedir.

- **Üçüncü aşama:** Bu aşamada sanayideki işgücü arzı artık belirli bir seviyeye erişmiştir. Bu seviyeden sonra tarımdan sanayiye işgücünün transfer edilmesi durumunda; tarımsal üretim azalmaya, sanayideki işçi başına düşen ek tarımsal ürün miktarı düşmeye ve gıda fiyatları ile sanayi işgücü arz eğrisi yükselmeye başlamaktadır. Artık sanayi kesiminde sıfır alternatif maliyet ile istihdam edilecek sınırsız tarım kökenli işgücü temin edilememekte, bundan dolayı tarım sektöründen daha fazla işgücünün sanayi sektörüne çekilebilmesi için ücretlerde artışa gidilmesi gerekmektedir.

Bu modelde, tarımdan sanayiye işgücünün transfer edilmesini etkileyen unsurlar ise; nüfus artış oranı, teknolojik gelişmelerin tarım sektörüne uyarlanma derecesiyle sanayide yeni yatırımların yapılmasını sağlayacak sermaye birikimi seviyesidir. Sanayide elde edilen kâr, sermayenin marjinal verimliliğini ve sermaye stokunun artışını sağlamakla birlikte işgücü talebini de arttırmaktadır. Teknolojik gelişmelerin etkisi ile sermayenin marjinal verimliliği daha da artmakta, bu durumda ücret artışlarına neden olmaktadır. Ücret artışları sebebi ile de belirli bir safhadan sonra iktisadi büyüme hızı yavaşlamaktadır (Burtan Doğan, 2018, s. 45).

2.2.1.4. Kaldor modeli – Tarım ile sanayi arasındaki tamamlayıcılık

Tarım sektörünün piyasaya sunmuş olduğu pazarlanabilir artık arttıkça sanayi sektörünün ucuz fiyata satın alacağı gıda malı artmaktadır. Böylelikle, endüstri sektörü daha çok tasarruf ve sermaye birikiminde bulunabilmektedir. Bu işin arz yönünü oluşturmaktadır. İşin talep yönüne bakıldığında, sanayinin kendi üretmiş olduğu ürünler için bir pazara ihtiyacının olmasıdır. Yani tarımsal ürünün fiyatının yükselmesiyle satın alma gücü de artacağından gittikçe daha çok endüstriyel ürün talep edilebilmektedir. İşte endüstri arzı yönüyle düşük gıda fiyatlarının, endüstri talebi yönüyle yüksek gıda fiyatlarının makbul olduğu bu çelişik vaziyeti Nicholas Kaldor tarım ve sanayiye beraber ele alan bir model çerçevesinde ele almıştır (Kaynak, 2005/2009, s. 202).

Sanayi ve tarım sektörlerinin büyüme oranları, elde edilen hasılanın yatırımlara yönlendirilen miktarı ile yatırım verimliliğinin bir fonksiyonudur. Ürünlerin değişiminden ne kadar malın tasarruf edildiği ticaret hadlerine göre belirlenmektedir. Sanayide ücretlerin tamamen tüketilmesi ya da endüstriyel ürünlerin fiyatlarının aşırı yüksek olması halinde, tarımın hiçbir endüstri malını alamadığı durumlar, endüstri sektörünün büyümesine alt ve üst sınırlar getirmektedir. Tarımsal ve endüstriyel ürünlerin fiyatlarının talep esnekliklerinin 1'e eşit ve ticaret haddinin veri olduğu kabul edildiğinde endüstriyel hasılanın büyüme oranını vermekte, tarımsal hasılanın büyüme oranı ise endüstriyel ürünlere yönelik talebin büyüme oranını vermektedir. Sözü edilen büyüme oranlarının birbirine eşit olduğu noktada ise, tarım ve sanayi sektörü arasında denge ticaret haddi meydana gelmektedir. Ticaret haddinin dengede olmadığı durumlarda örneğin denge haddinin altında ise, tarım kesiminin mal talebi, sanayi kesiminin sermaye birikiminin yetersiz olmasından kaynaklanan arz kısıtlaması sebebiyle karşılanamayabilmektedir. Buna karşılık denge ticaret haddinin üstünde ise, tarım kesiminin sanayi kesiminin ürünlerini satın alma gücü yetersiz kalmakta ve endüstrinin büyümesi talebin yetersiz olmasından dolayı sınırlandırılabilir (Burtan Doğan, 2018, s. 45).

2.2.2. Neoklasik modeller

2.2.2.1. Jorgenson modeli

Dale W. Jorgenson 1960-1967 yılları arası yaptığı bir dizi çalışmada, çok sektörlü dinamik modellerle tarımdaki işgücü fazlasının ikili bir iktisadi yapı geliştirmesindeki rollerini incelemiştir. Jorgenson modelinde ülke ekonomisi geleneksel tarım sektörü ile modern endüstri sektörü olarak iki sektör dâhilinde incelenmekte ve tarım kesiminde işgücü fazlası olduğu varsayılmaktadır. Fakat Jorgenson modelinin, Lewis ve Fei-Ranis modellerinden ayrılan bir yönü, işgücünün marjinal veriminin sıfır olduğu varsayımının kabul edilmemesidir. Jorgenson modelinde ise;

- Tarım kesiminde üretim miktarının işgücü ile arazinin fonksiyonu olduğu ve üretimde azalan verimler kanununun geçerli olduğu, yani kısa dönemde diğer girdilerin tümü sabitken girdilerden birinin miktarında artışa gidilmesinin toplam çıktıya olan katkısının nispi olarak azalacağı,

- Sanayi de üretim miktarının sermaye ve işgücü miktarının fonksiyonu olduğu ve üretimde ölçeğe göre sabit getirinin olduğu, yani girdilerde eşit oranda artış sağlanması durumunda çıktılarında aynı oranda artacağı,
- Tarım sektöründeki teknolojik ilerlemenin daha çok işgücü ya da daha çok sermaye kullanılmasına yol açmayan tarafsız ya da nötr bir eğilim gösterdiği,
- Sanayi kesiminde belli bir sermaye stokunun var olduğu,

kabul edilmektedir. Bu varsayımlardan yola çıkarak Jorgenson modeli, ücret seviyesinin görece yüksek olması sebebiyle tarımdaki işgücü fazlasının sanayiye transfer edileceği ve bu transferinde sanayi üretiminin artırılmasına katkı sağlayacağı öne sürülmektedir (Burtan Doğan, 2018, s. 46-47).

Bu modelde, tarımda çalışan işgücünden elde edilen verimin önemli ölçüde düşük olması sebebiyle, tarımdaki nüfusun artış oranıyla teknolojik gelişmelerin tarım kesimine adaptasyon hızı, ekonomik kalkınmanın temin edilmesi yönüyle belirleyici değişkenler konumuna yükselmektedir. Bu açıdan bakıldığında üç farklı durumdan bahsedilebilmektedir: Birincisi; teknolojik gelişmelerin tarım kesimine adaptasyon hızı nüfus artış hızından yüksek olması durumunda, fert başına tarımsal üretimde artış meydana gelecek ve dolayısıyla iktisadi gelişmeye de katkısı olacaktır. İkincisi; teknolojik gelişmelerin tarım kesimine adaptasyon hızı nüfus artış hızından düşük ise, fert başına tarımsal üretimde azalma meydana gelecek ve ülke ekonomisinin depresyona girmesine neden olacaktır. Üçüncüsü; teknolojik gelişmelerin tarım kesimine adaptasyon hızı nüfus artış hızına eşit ise, fert başına tarımsal üretimde herhangi bir değişiklik olmayacak ve iktisadi durgunluk durumu ortaya çıkacaktır. Jorgenson modelinin iktisat bilimine en önemli katkısı, teknolojik gelişmelerin tarım kesimine başarılı bir şekilde uyarlanması durumunda, işgücünün transfer edilmesine rağmen tarımsal üretimde azalışlara engel olunabileceğidir. Bununla birlikte, bu modelden yapılacak önemli bir çıkarımda, özellikle gelişmekte olan ülkelerde tarım sektöründe kullanılmakta olan teknolojilerin ilerletilmesiyle beraber kırsaldaki nüfus artışının kontrol altına alınmasının gerekliliğidir (Acar, 2008, s. 174).

2.2.2.2. Kelly, Williamson ve Cheetham (KWC) modeli

Allen J. Kelley, Jeffrey G. Williamson ve Russel J. Cheetham tarafından 1972’de yayımlanmış olan “*Dualistic Economic Development: Theory and History* (İkili Ekonomik Gelişme: Teori ve Tarihi)” adlı eserde ele alınan ve Japonya’nın 1880’li yılların ortalarından Birinci Dünya Savaşına kadar olan zaman dilimindeki veriler temel alınarak geliştirilen KWC modeli, en iyi 2. nesil iktisadi-demografik simülasyon modeli şeklinde nitelendirilmektedir (Sanderson, 1980, s. 78). Bu model gelişmekte olan ülkelere kalkınma politikalarının analiz edilmesi için etkili bir kavramsal altyapı çerçevesi sunmaktadır. KWC modelinin temel varsayımları (Burtan Doğan, 2018, s. 47):

- Ekonomi başlangıç aşamasında dışa kapalıdır.
- Ekonomide iki sektör bulunmaktadır (tarım ve sanayi sektörleri).
- Hem endüstride hem de tarım kesiminde tek bir homojen malın üretimi gerçekleşmektedir.
- Tarım ve sanayi sektörlerinde ölçeğe göre sabit getiri geçerli olmakla birlikte kâr maksimizasyonu ve maliyet minimizasyonu nihai hedeftir.
- Endüstri sermaye yoğun, tarım ise emek yoğun sektörlerdir.
- Endüstri sektörü tarafından üretilen ürünler hem tüketim hem de yatırım malı olarak kullanılırken, tarım sektörünün ürettiği ürünlerden sadece tüketimde yararlanılmakta ve endüstri sektörü girdisi olarak kullanılamamaktadır.

Jorgenson modelinin uzantısı olarakta değerlendirilebilen KWC modelinin en önemli faydası, sermayenin tarımsal üretim fonksiyonu içerisine dâhil edilmesidir. KWC modelinin Jorgenson modelinden en önemli farkına bakıldığında, KWC modelinde sermayenin de tarımsal üretim fonksiyonu içerisine dâhil edilmesidir. KWC modelinde teknolojik ilerleme dışsal bir değişkendir. Sektörlerdeki teknolojik gelişme oranı, faktörler arası ikame oranının ağırlıklı ortalamasına, bu ortalamalar ise işgücü ve sermayenin çıktı esnekliklerine eşit olmaktadır. İşgücü ücretleri, sermaye kiralama bedeli ve faktör talebinin hesaplanabilmesi için bu faktörlerin marjinal verimlilikleri dikkate alınmakta, tarım kesiminde işgücü arzı artış oranının sanayi kesimine göre daha düşük olacağı kabul edilmektedir (Burtan Doğan, 2018, s. 48).

2.2.2.3. Harris – Todaro göç modeli

John R. Harris ve Michael P. Todaro'nun 1970'te yayımlamış oldukları “*Migration, Unemployment and Development* (Göç, İşsizlik ve Kalkınma)” adlı makalelerinde kırsaldan şehirlere olan göç olgusu ve sonuçlarıyla alakalı yeni bir model ortaya koymuşlardır. Bu model kırsal kesimden şehirlere olan göç olgusunun klasik modeli olarak nitelendirilse de Lewis modeline dönük eleştirilerinden yola çıkarak geliştirilmesi sebebiyle Neoklasik teoriler içerisinde ele alınmaktadır. Diğer ikili yapıya dayanan modellerde olduğu gibi, bu modelde de tarım sektörü / kırsal kesim ve sanayi sektörü / kentsel şeklinde iki sektör bulunmaktadır. Her iki sektörün üretim yapıları azalan marjinal verimliliğe dayanmakta, yani her iki kesimde de ücretin daha da yükseltilmesi emeğe olan talepte azalmaya neden olmaktadır. Bu model Lewis modelinde yer almayan bir faktörü eklemekte, modelde göç etme kararı ücretle birlikte işsizlik ihtimaline de dayanmaktadır. Kırsaldan şehirlere olan göç ve bu göçün problemleri üzerine kurulu bu modele göre, kırsaldaki emeğin marjinal veriminin şehirlerdeki ücretlere eşit olduğu noktada ekonominin dengede olduğu savunulmaktadır. Harris-Todaro modelinin başlıca varsayımları; kırsaldaki emek piyasası ve tarımsal üretimin tam rekabet şartlarına sahip olması ve kırsalda işsizliğin olmamasıdır. Buna bağlı olarakta kırsaldaki ücret yine kırsaldaki marjinal verimliliğe eşit olmaktadır. Denge durumunda, beklenen kırsaldaki ücret beklenen kentsel gelire eşit olduğunda, kırsaldan kentlere göç olmamaktadır. Bir başka ifadeyle dengede, beklenen kırsaldaki ücret ile beklenen kentsel ücret birbirine eşit olmaktadır. Model bazı durumlarda kırsaldan kentlere göç olacağını önermektedir, bunlar (Doğaner, 2010, s. 95-96):

- Kentsel kesimde ücretlerde artış meydana geldiğinde ve dolayısıyla kentsel kesim beklenen geliri arttığında,
- Kentsel kesimde işsizlikte azalma meydana geldiğinde ve dolayısıyla kentsel kesimin beklenen geliri artış gösterdiğinde,
- Tarım kesiminde verimliliğin azalması ve tarımda hem ücretlerin hem de marjinal verimlilikte azalma olması durumunda beklenen kırsaldaki gelirisin azalması.

Özetle bu model tarım kesiminden tarım dışındaki kesimlere işgücü akışını izah etmektedir. Bu akışlar itme ve çekme olarak iki yönlü gerçekleşmektedir. Buna

göre, emek verimindeki artış ve nüfus baskısı bir araya geldiğinde, tarımda çalışan işgücü tarım dışına itilmektedir. Tarımda çalışan işgücünün tarım dışına itilmesi eğilimi, tarım fiyatlarında görece azalışlar olması durumunda daha da artış göstermektedir. Bu eğilimle birlikte ekonomik kalkınma neticesinde tarım dışındaki kesimlerde gelir ve ücretlerin artması ve şehirlerin cazibe merkezi hâline gelmesi, tarımdaki işgücünü şehirlere çektiği görülmektedir (Burtan Doğan, 2018, s. 44).

2.3. Tarımsal Kalkınmada Yeni Modeller

Tarım kalkınma ilişkisinin daha iyi anlaşılabilmesi ve ufuk açıcı olması açısından tarımsal kalkınmada yeni modellere değinilmesi yerinde olacaktır. Ülkelerin kültürel miras, tarihsel süreç ve fiziksel donanım gibi durumlarda farklılık göstermeleri, iktisadi gelişmede tarımın rolü ile ilgili evrensel tatbik edilebilir herhangi bir tanımlama yapılmasını güçleştirmektedir. Bununla beraber, tarım faaliyetinin rolü ile ilgili belirleyicilik, kalkınma sürecinde tarım sektörünün ayırt edici belli özelliklerinden ötürü yüksek bir genelleme derecesi sunduğu görülmektedir (Mollavelioğlu, 2018, s. 39). Tarım sektörünün iktisadi gelişmedeki rolünün doğası, kamunun desteklediği araştırma ve eğitimi yaygınlaştırma programlarına tahsis edilen bütçe, hükümetlerin doğrudan yaptıkları yatırımlar ya da yatırım için yapmış oldukları yardımlar ve farklı sektörlerin tabi tutulduğu vergi yüklerine göre tarım ve tarım dışındaki sektörler arasında münasip bir istikrarın temin edilmesiyle önemli ölçüde ilişkili olduğu görülmektedir (Johnston & Mellor, 1961, s. 566).

Az gelişmiş ülkelerin sahip oldukları bazı özellikler, tarım sektörünün iktisadi büyüme sürecindeki rolüne yönelik yapılan değerlendirmelerin ayrışmasına neden olmaktadır. Bu özellikleri Johnston ve Mellor (1961), şöyle sıralamaktadır:

- Az gelişmiş ülkelerin genelinde, tarım sektörünün ekonomi içerisinde sahip olduğu pay oranının yüksek seviyelerde olması
- Ekseriyet itibarıyla az gelişmiş ülkelerde ulusal gelirin %40-%60 arasının tarımdan elde edilmesi
- Az gelişmiş ülkelerde mevcut işgücü potansiyelinin %50-%80 arasının tarımsal faaliyetlerde bulunması

- Az gelişmiş ülkelerde toplam arazi alanları ve işgücünün büyük bölümü tarımsal faaliyetlerde kullanılsa dahi, tarımdan elde edilen verimliliğin çok düşük seviyelerde seyretmesi

- Az gelişmiş ülkelerde tarım sektörünün nispi büyüklüğünde devamlı olarak azalma görülmesi. Bu durum “Genel Dönüşüm Modeli” diye nitelendirilmektedir.

Söz konusu yapısal dönüşüm süreci, tarım dışındaki sektörlerin büyütülmesi ve geliştirilmesi için tarımsal faaliyetlerin sermaye temin etmesi durumuyla alakalıdır. Bu durum sermaye taleplerinin büyüklüğü de göz önüne alındığında, tarım sektörü üzerine büyük bir yükün yüklendiğini söylemek mümkündür. Ekseriyet itibariyle ekonomide ki bu yapısal dönüşümün sorumlusu olarak kabul gören iki ana etken vardır. Söz konusu etkenlerden ilki; gıdaya olan talebin gelir esnekliğinin 1’den küçük bir değer alması ve gelir esnekliği değerinde azalma meydana gelmesidir. İkinci etken ise, durağan ya da azalan tarımsal işgücüne karşılık, tarımsal faaliyetler neticesinde elde edilen üretim miktarında ciddi artış yaşanması ihtimalidir (Johnston ve Mellor, 1961, s. 566-567).

Özetle, artış gösteren tarımsal çıktının ve verimliliğin genel itibariyle iktisadi büyüme üzerindeki olumlu katkılarını beş maddede özetlemek mümkündür. Birincisi, iktisadi kalkınmanın tarım ürünlerine olan talep miktarında ciddi artışlar ile ayırıcı özelliğinin ortaya konulmasıdır. Fakat bu durumda dikkatli olunması gerekli bir konu, talepte yaşanan artış hızına karşılık gıda arzının yetersiz olması durumunun, iktisadi büyümeye önemli ölçüde mani olabileceğidir. İkincisi, özellikle iktisadi kalkınmanın ilk basamaklarında, tarımsal ürünlere yönelik yapılan ihracatın ziyadeleşmesi, ülkeye döviz girdisi sağlamanın en ümit verici vasıtalarından biri olabilir. Üçüncüsü, tarım sektörü haricindeki diğer gelişen sektörlerin işgücü ihtiyacı tarım sektöründen temin edilebilir. Dördüncüsü, az gelişmiş ülkelerde, hâkim sektör olan tarım sektörü, ikincil sanayinin gelişmesi ve büyük yatırımlar için gereken sermaye ihtiyacını temin etmede katkısı olabilir. Beşincisi ise, kırsal nüfusun artış gösteren net nakit kazançları, sanayinin genişlemesi için bir önemli teşvik edici olabilmektedir (Johnston ve Mellor, 1961, s. 571-572).

Söz konusu önermelerden anlaşılacağı üzere, tarımsal faaliyetlerin genel iktisadi gelişime katkısının olması yalnız tarım sektörünün gelişimi ve kalkınması ile

mümkün olmaktadır. Tarım sektörünün gelişim aşamaları incelendiğinde 19. yüzyıl süresince gıda üretiminde meydana gelen artış miktarlarının ekseriyetle önceden herhangi bir tarımsal faaliyetin yapılmadığı arazilerin tarımsal üretime açılmasıyla elde edildiği müşahade edilmektedir. 20. yüzyıla gelindiğinde ise, tarımsal faaliyetler neticesinde elde edilen gıda üretiminde meydana gelen artışlar, hektar başına üretim miktarının arttırılması ve verimliliğin yükseltilmesiyle elde edildiği görülmektedir. Böylelikle dünyanın pek çok bölgesinde tarımın, kaynak tabanlı bir yöntemden bilim tabanlı bir yönetime geçtiği görülmektedir. Bazı ülkelerde söz konusu dönüşüm, 19. yüzyılda başladığı görülmekte, günümüzdeki gelişmiş ülkelerin çoğunluğunda ise söz konusu dönüşüm, 20. yüzyılın ilk yarısına gelene dek daha başlamadığı görülmektedir. Gelişmekte olan ülkelerin genelinde ise bu dönüşümün 20. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleştiği görülmektedir. Söz konusu dönüşümle alakalı teknoloji, bilhassa yeni tohum-gübre teknolojisi “Yeşil Devrim” diye nitelendirilmektedir. Tarımsal kalkınmada meydana gelen söz konusu dönüşümleri bazı modeller çerçevesinde incelemek mümkündür. Tarımsal kalkınma yönüyle literatür tetkik edildiğinde, tarımsal kalkınma modellerini şöylece sıralamak mümkün olabilmektedir; sınır modeli, koruma modeli, kentsel-endüstriyel etki modeli, yayılma modeli, yüksek ödemeli girdi modeli, uyarılmış yenilik modeli (Ruttan, 1998, s. 155). Bu modellerden sınır modeli ve koruma modeli dışındaki diğer modeller bilime dayanan tarımsal kalkınma modelleri şeklinde de ele alındığı görülmektedir (Tagar ve Shah, 2012, s. 67).

2.3.1. Sınır modeli

Sınır modeli, “kaynak sömürü modeli” şeklinde de nitelendirilmektedir. Bu model, tarihsel tecrübe yoluyla temel kalkınma stratejisi ortaya koymaktadır. Sınır modeli, tarım ürünlerinin üretim miktarındaki artışın, dönemin sahip olduğu teknolojisinde az bir değişiklik yapılmak suretiyle, yeni ve verimliliği yüksek arazilerin tamamının tarıma açılmasına ve kullanılmasına dayalı bir model olarak karşımıza çıkmaktadır. Hatta söz konusu model, nüfusta meydana gelen artış neticesinde tarım alanlarına olan baskının artması, daha çok toprak gereksinimine neden olduğu için, nüfusun bir bölümünün kullanılmayan, atıl arazilere

yönlendirilmesini ya da kırsal yerleşim alanlarının çevresindeki toprağın kullanılmaya başlamasını belirtmektedir (Tagar ve Shah, 2012, s. 67).

Tarih süresince, tarımda üretim artışını sağlamanın yolu mera ve ekim arazilerinin genişletilmesi olarak görülmüştür. Böylelikle, kırsal yerleşim yerlerindeki arazilerin kullanımının artması yeni köylerin kurulmasına ve ormanlık alanların tarıma açılmasına neden olmuştur. Dolayısıyla bu modelde tarım arazilerinin genişletilmesi yoluyla tarımsal üretim artışı amaçlandığı için tarımsal verimlilik tipik olarak düşük seviyelerde seyretmektedir. Hektar başına ve işgücü/saat başına elde edilen üretim miktarının düşük seviyelerde seyretmesi kırsalda yaşamını sürdüren insanların fakirleşmesini arttırdığı görülmektedir (Ruttan, 1998, s. 155-156).

2.3.2. Koruma modeli

Koruma modelinin meydana gelmesinde, İngiliz tarım devrimi ve Alman kimyacıların ve toprak bilimcilerin toprağın yorgunluğu ile ilgili fikirlerinin önemli ölçüde katkısının olduğunu söylemek mümkündür. Buna ek olarak Klasik iktisatçıların ortaya koymuş oldukları “Azalan Verimler Kanunu” nun da bu modelin gelişmesinde önemli etkisinin olduğu görülmektedir. Koruma modeli; yeşil gübre, hayvan ve ürün gübresinin kullanılmasıyla toprağın verimliliğini arttırıp, hektar başına daha çok tarımsal üretimin gerçekleştirilmesine dayanmaktadır. Bununla beraber bu model, işgücü ve su kaynaklarını daha verimli kullanmayı, hayvan gücü ve gerekli araç-gereçlerden faydalanmayı kolay hale getirmektedir. Koruma modelinde kullanılmakta olan girdiler, genel itibariyle tarım sektörü tarafından üretildiği görülmektedir. Özetle koruma modeli, toprağın yetersiz seviyede olduğunu, verimlilikteki azalmaları engellemeye ve tarım arazilerinin verimliliklerini yükseltmeye yönelik faaliyetlerin gerçekleşmesinin temin edilmesini önermektedir. Bu maksatla toprağın özgün yapısının doğal uygulamalar ile muhafaza edilmesinin bitki-hayvan tümleşik çiftlik işletmeciliğiyle temin edilebileceğini ifade etmektedir (Tagar ve Shah, 2012, s. 67).

2.3.3. Kentsel endüstriyel etki modeli

Koruma modelinde, tarımsal kalkınmada ki coğrafi değişiklikler aslında, çevresel etkenlerdeki değişikliklerle ilgiliydi. Bu yönüyle koruma modeli, iktisadi kalkınma oranındaki ve seviyesindeki konumsal değişiklikleri, kentsel-endüstriyel kalkınma oranı ve seviyesi yönünden yorumlayan modellerle bir zıtlık teşkil etmekteydi. Bundan dolayı kentsel-endüstriyel etki modeli başlangıç aşamasında, sanayileşmiş topluluklarda işgücünün verimliliği ve çiftlik yönetimi yoğunluğunda, konumsal değişiklikleri izah etmeye çalışan “Johann Heinrich Von Thünen” tarafından Almanya’da formüle edilmiştir. Amerika Birleşik Devletlerinde (ABD) endüstriyel basamağa geçişi gerçekleştirmiş kentsel ekonomilerin bulunduğu kesimlerde, hızlı kentsel-endüstriyel kalkınma hususiyetine sahip kesimler arasında tarım ve tarım harici sektörlerle ilgili ürün piyasa ilişkilerinin ve girdilerin performansının iyi olup olmadığını izah etmek üzere icra edilen çalışmalar ile modelin genişleme kaydettiği görülmektedir. 1950’li yıllarda, kentsel-endüstriyel etki modeline olan ilginin nedeni, 1930’lu yıllarda kabul gören tarımsal kaynak geliştirme ve fiyat politikalarının, ABD’deki tarımsal verimliliği ve kırsal gelirlerdeki kalıcı bölgesel değişiklikleri bertaraf edip etmeyeceğine yönelik kaygıların bir yansıması olarak görülmektedir (Ruttan, 1998, s. 157).

Kentsel-endüstriyel etki modelinin mantığına bakıldığında, hızlı kentsel-endüstriyel kalkınma bölgelerinde, girdilerdeki verimlilik oranını daha da arttırmak ve ürünlerin piyasasının gelişimini sağlamaktır. Endüstriyel kalkınma; çiftlik ürünlerinin talebini genişletmek, tarımsal verimliliğin iyileştirilmesi amacıyla gereksinim duyulan sanayi girdilerini temin etmek ve tarımsal faaliyetlerden gelen artık işgücünü çekmek suretiyle tarımsal kalkınmayı teşvik ettiği görülmektedir. Güçlü bir tarım harici işgücü piyasasının, tarımsal işgücü verimliliği ve kırsalda yaşamını sürdüren nüfusun gelir düzeyinin yükseltilmesi için temel bir ön zaruret olduğu kentsel-endüstriyel etki modelinin uygulamalı testlerinde de birçok defa doğrulandığı görülmektedir. Bu modelin politika sonuçlarına bakıldığında, yüksek sanayileşmiş ülkelerin geri kalmış kesimleri veya hızlı gelişen az gelişmiş ülkelerin geri kalmış kesimleriyle daha alakalı olduğu müşahade edilmektedir. Kentsel-endüstriyel etki modeline dayanan tarımsal kalkınma politikalarının, kırsaldaki nüfus baskısı sonucunda kırsalda meydana gelen istihdam artışının olumlu yönde

etkilenmesinin bir neticesi olarak, özellikle kentsel merkezlerin patolojik gelişim gösterdiği ülkeler için uygun olmadığı müşahade edilmektedir (Ruttan, 1998, s. 158).

2.3.4. Yayılma modeli

Bu model, çiftlikler ve bölgeler arasındaki emek ve arazi verimliliğinde görülen önemli değişikliklerin uygulamalı gözlemlenmesine dayanmaktadır. Yayılma modeline göre, tarımsal kalkınmanın gerçekleşebilmesi için; teknik bilgilerin daha etkili yayılması ve bölgeler ve çiftlikler arasında görülen verimlilik değişikliklerinin azaltılması gerekmektedir. Yayılma modeli, tarım ve sosyal bilimler arasında ilişki kuran ayrı alt bilim dalları olarak kırsal sosyoloji ve tarım ekonomisinin 19. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmasından günümüze kadar, çiftliklerin idaresi ve üretim ekonomisindeki yaygınlaştırıcı gayretler ve araştırmalar için önemli bir temel oluşturmaktadır. Çiftlik idare araştırmaları ve yaygınlaştırılması için etkin program ve tasarımların tatbik edilmesine yönelik ortaya çıkan gelişmeler, yalnızca deneye dayalı istasyon araştırmaları aracılığıyla da meyve verdiği görülmektedir. Bu durum ise tarımsal verimlilik artışına yönelik katkı sağladığı görülmektedir. Toplumbilimcilerin yayılma süreci üzerine yaptıkları araştırmalar neticesinde, daha ileri katkılar sağlanmaktadır. Konuyla ilgili modellerin, çiftlik işletmeciliği yapanların bireysel özellikleri, eğitimsel başarıları ve yayılma oranları arasındaki münasebetlerin vurgulanmasıyla daha da geliştiği görülmektedir. Yayılma sürecinin dinamiklerini anlama, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki tarımsal verimlilik açıklarının büyük olması ve rasyonel olmayan geleneklere bağlı olan çiftçi kesimi arasında aktif olmayan kaynak tahsisi ihtimaliyle birleşmesi sonucunda, yayılma 1950'li yıllar süresince pek çok gelişmekte olan ülkede tarımsal kalkınma stratejilerinin tercihinde önyargı oluşumuna neden olduğu görülmektedir. 1960'lı yıllara gelindiğinde de, tarımsal kalkınma politikalarının tasarımı bir alt yapı olarak bu modelin sınırları, tarımsal üretimin hızlı arttırılmasının sağlanması ve modern olmayan tekniklerle tarımsal faaliyetleri yürüten toplumlar ve çiftliklerde modernleşmenin hızlandırılmasının başarısızlıkla neticelenmesi, yayılma modeline dayalı ortaya konulan kırsal kesime yönelik kalkınma programlarının ve teknik desteklerin idrak edilmesini giderek kolaylaştırdığı görülmektedir (Ruttan, 1998, s. 158-159).

2.3.5. Yüksek ödemeli girdi modeli

Yayılma, kentsel-endüstriyel etki ve koruma modellerine dayanarak ortaya konulan politikaların yetersiz olması, 1960'lı yıllarda yeni bir modelin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu modele göre, modern teknik ve yöntemlerden uzak tarım sektörünü, iktisadi gelişimin verimli bir kaynağına dönüşümünü sağlamanın yolu, fakir ülkelerde bulunan çiftçilere yüksek ödemeli girdiler sağlamak suretiyle modern yapıya geçişleri için yatırımlar tasarlamaktır. Geleneksel tarımsal teknik ve yöntemleri uygulayan çiftçiler, aktif kaynak dağıtıcısı olarak rasyonel görünmektedirler. Bu yerleşmiş olan geleneksel yapıya muhalif görüş Theodore William Schultz tarafında ortaya atılmıştır. Schultz, pek çok fakir ülkede çiftçilerin sadece sınırlı ekonomik fırsat ve tekniklerden etkilenmesi nedeniyle, geleneksel toplumlardaki çiftçilerin fakirleşeceğini söylemektedir. Yeni yüksek ödemeli girdiler üç guruba göre derecelendirilmektedir. Birinci aşama; yeni teknik bilginin üretilmesi suretiyle özel sektör ve kamu araştırma kuruluşlarının kapasitesi gelmektedir. İkinci aşama; yeni teknik girdilerin geliştirilmesi, üretiminin gerçekleştirilmesi ve ürünlerin pazarlanabilmesi için endüstri sektörünün kapasitesi gelmektedir. Üçüncü aşamada ise; yeni girdilerin aktif kullanılması ve yeni bilgilerin edinilmesi için çiftçilerin kapasitesi gelmektedir. Yüksek ödemeli girdi modelinin kabul edildiği ve iktisadi doktrine dönüştürüldüğü görülmektedir. Bu durumun iki faktörden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Birincisi; tarımsal araştırmaların kamu yatırımlarına yüksek oranlı getiri sağladığını raporlayan çalışmaların artmasıdır. İkincisi; tropikal iklimle elverişli yeni ve verimliliği yüksek tahıl çeşitlerinin geliştirilme gayretlerinin başarısıdır (Ruttan, 1998, s. 159). Daha üstün ırk ve yüksek verimlerin elde edilmesine yönelik icra edilen araştırmalardan elde edilen teknolojik gelişmeler ve yetiştiricilik uygulamalarının iyileştirilmesi tarım sektörünün hızlı büyümesinde belirleyici etkenlerinden olmaktadır. Bununla birlikte ihracat pazarında yaşanan artış da, üretimin hızlı artışında diğer bir gerekli şart olarak karşımıza çıkmaktadır (Johnston ve Mellor, 1961, s. 566-567).

2.3.6. Uyarılmış yenilik modeli

Tarımsal kalkınmaya ait bir teori olarak yüksek ödemeli girdi modelinin tamamlanmadığı görülmektedir. Tipik olarak eğitim ve araştırma gibi kamu

mallarının piyasada ticareti yapılamamaktadır. Eğitim, araştırma ve sair kamu mallarıyla özel sektör iktisadi faaliyetleri arasında tahsis edilen kaynaklar ile alakalı sistem, yüksek ödemeli girdi modeli içinde tam anlamıyla birleştirilmediği görülmektedir. Bu durum belli bir topluluk için teknolojinin aktif bir setinin nasıl benimseneceğini ve iktisadi şartların kalkınma ve gelişimi nasıl teşvik edeceğini izah etmemektedir. Bununla birlikte, bir ulusun belli kaynaklarıyla tutarlı bir şekilde araştırma yatırımlarını teşvik eden ürün ve girdi fiyat münasebetlerinin nasıl gerçekleşeceği ile ilgili süreçlerin belirlenmesi yönünde adım atılmadığı görülmektedir. Yüksek ödemeli girdi modelinin söz konusu eksiklikleri, Yujiro Hayami ve Vernon W. Ruttan'ın tarımsal kalkınmanın bir diğer yeni modelinin geliştirilmesi için gayretlerine neden olmuştur. Söz konusu geliştirilen yeni model de teknik değişim, kalkınma sürecinin dışsal değişkeni değil de içsel değişkeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazı ülkelerin, tarımsal kalkınma süreci içerisinde teknik değişimin alternatif yollarını izlediğiyle ilgili tarihsel deliller, uyarılmış yenilik modelini özendirici olduğu görülmektedir (Ruttan, 1998, s. 160). Uyarılmış yenilik modeli, kurumsal yenilik ve teknik yenilik olarak iki başlık altında ele alınmaktadır (Mollavelioğlu, 2018, s. 45).

Kurumsal yenilik; Kurumlar her bireyin başkaları ile münasebetinde rasyonel hareket edebileceği beklentisini biçimlendirmede yardımcı olan ve böylelikle bireyler arasındaki ahenkli çalışmayı kolaylaştıran sosyal ve örgütsel kurallar olarak ifade edilmektedir (Mollavelioğlu, 2018, s. 46). İktisadi münasebetler yönüyle kurumlar, iktisadi faaliyetlerde kaynakların kullanım haklarına ve iktisadi faaliyet neticesinde kazançların paylaşımıyla ilgili beklentilerin belirlenmesinde kritik role sahiptir. Bu yönüyle kurumlar, başkalarının davranışları ile ilgili güvence sağlamak ve iktisadi münasebetlerin belirsiz ve karmaşık dünyasında beklentileri dengelemekte ve bu beklentilere düzen vermektedir (Ruttan ve Hayami, 1984, s. 4).

Kültürel ve kaynak donanımları ile uyum içerisinde olan tarımda kurumsal ve teknik yenilik için kapasite geliştirmede başarılı olamayan gelişmekte olan ülkeler, verimli tarımın ilerletilmesinde iki temel kısıtla karşılaşmaktadır. Birincisi, söz konusu ülkeler emeğin yoğun olduğu tarımsal yöntemleriyle uyum içerisinde olan kimyasal ve biyolojik teknolojilerini geliştirme avantajlarını kullanamamaktadır. İkincisi, gelişmiş ülkelere mekanik teknoloji ithal ettikleri

için ancak belirli şartlar altındaki büyük tarımsal yapılar bundan faydalanabilmektedir. Çoğu gelişmekte olan ülke, bölgesel ve ulusal kaynak donanımlarına uyarlanmış teknik değişimlerinin oluşturulması için kurumsal kapasitelerini kurmaya başladıkları görülmektedir. Bununla beraber, tabii kaynaklara dayalı tarımdan, bilimsel teknik ve yöntemlere dayalı tarımsal sisteme geçilmesinde gecikmeler yaşanması, hala işgücü ve toprak verimliliğindeki ulusal farklılıklardan kaynaklanmaya devam etmektedir. Ayrıca ülke içerisindeki bölgesel verimlilik farklılıkları, bilginin uygulanmasının ve geliştirilmesinin de önemli bir kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarımda görülen verimlilik farklılıkları, tabii kaynak donanımındaki değişikliklerdense giderek endüstriyel kapasite, bilimsel kapasite ve kırsaldaki nüfusun eğitime yapılan yatırımların bir fonksiyonu olarak gerçekleşmektedir (Ruttan, 1998, s. 161-162).

Gelişmekte olan ülkeler, tarımın maruz kaldığı krizleri aşmak için bilime dayalı tarımsal kalkınma modellerini yeni, çok boyutlu ve önemli bir model olarak değerlendirmektedir. Böyle bir model üç temel alana dayanmaktadır. Birincisi, yüksek ödemeli girdi modelinin benimsenmesidir. İkincisi, ülkenin kaynak donanımına uyum sağlayacak aktif teknolojilerin geliştirilmesidir. Üçüncüsü ise, bu iki unsuru kolaylaştırıcı kurumsal gelişmelerin sağlanmasıdır. Söz konusu kurumsal gelişme, yönetim bilimleri vasıtasıyla belirlenen yapılar doğrultusunda bütün birimlerin örgütlenmesini ifade etmektedir. Böylelikle işgücünün ve kaynakların verimli bir şekilde kullanılması sağlanmaktadır. Bununla birlikte eğitimciler, bilim adamları, idareci ve uzmanlar için; uygun teşvik sistemleri ve fonların tahsis edilmesi ve uygun kullanılmasıyla ilgili kontrol sistemleriyle bir mali destek mekanizmasının oluşturulmasını da içermektedir. Bilime dayalı tarım modeli verimliliğin arttırılması ve optimum tarımsal üretim için münasip çevrenin sağlanması için; yeni teknolojilerin yayılmasına, rehber kurumsal ilerlemelere, toplumsal ve idari bilimlere ve biyoloji ve fizik bilimlerine güvenmektedir (Tagar & Shah, 2012, s. 67-69).

Teknik yenilik ise; Tarım faaliyetinde yenilik süreci, 1960'lı yıllardan itibaren iktisatçılar tarafından büyük ilgi görmeye başladığı görülmektedir. Hicksgil kavram ve görüşleri ödünç almış olan uyarılmış yenilik modeli, tarım faaliyetindeki teknik değişim ekonomisinin en önemli unsuru olduğu görülmektedir (Possas, Salles-Filho ve Silveria, 1996, s. 933).

Gelişmiş ülkelerin çoğunluğunda, çiftçilerin elde ettikleri her bir verimlilik seviyesi, bir verimlilik sınırı oluşturabilmektedir. Söz konusu verimlilik seviyeleri, verimliliği düşük ülke çiftçileri tarafından doğrudan elde edilememektedir. Bahsi geçen verimlilik sınırı ise, gelişmiş ülkelerde mevcut kaynak donanımları ile başarılan teknik süreçlerin seviyesini ortaya koymaktadır. Fakat teknolojik gelişmelerin temin edeceği yeni üretim potansiyelinin gerçekleştirilebilmesi için; ihtiyaç duyulan kurumsal ve fiziksel alt yapı yatırımlarının yapılması ve ülkenin kurumsal ve doğal çevresine münasip teknolojilerin geliştirilmesi için ihtiyaç duyulan tarımsal araştırma kapasitelerine yatırımların yönlendirilmesi gerekmektedir. Zira teknolojinin göreceli olarak kıt üretim faktörlerinin göreceli olarak bol üretim faktörleri ile ikamesini kolaylaştırdığına yönelik tarihsel deliller bulunmaktadır. Mesela, Tayvan ve Japonya gibi ülkelerde esnek olmayan toprak arzının tarımsal kalkınma üzerinde bir kısıt oluşturduğu görülmektedir. Söz konusu ülkelerde toprağın gübre ile ikame edilmesini kolaylaştıran verimliliği yüksek ürün çeşitlendirmeleri temin eden teknik süreçlerin ilerletilmesi istikrarı sağlayabilmektedir. Kanada, Avustralya ve ABD gibi ekonomilerde esnek olmayan işgücü arzının tarımsal kalkınmaya getirdiği kısıt, insan gücü yerine mekanik ya da hayvan gücünün ikame edilmesine imkan tanıyan teknik gelişmeler ile dengelenebilmektedir (Ruttan, 1998, s. 160).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TARIMIN İKTİSADİ GELİŞMEYE KATKISI: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

3.1. Literatür

Türkiye’de tarım sektörünün iktisadi gelişme üzerindeki katkılarını Johnston Mellor (1961) tarafından belirlenen çerçeve içerisinde değerlendiren sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Söz konusu bu çalışmalar ve elde edilen sonuçlar aşağıda özetlenmektedir.

Doğan (2009) yaptığı çalışmada, tarımın iktisadi gelişmedeki öneminin tarım sektörünün gelişme sürecine olan katkılarından kaynaklandığını söylemektedir. Tarım sektörünün iktisadi gelişmeye olan katkılarını ise dört başlık altında ele almıştır. Bu katkılar ise; ürün katkısı, pazar katkısı, üretim faktörü katkısı ve döviz katkısı başlıkları altında hem genel hatlarıyla hem de Türkiye özelinde incelemiştir. Söz konusu çalışmada, iktisadi gelişme ile beraber miktar olarak tarımsal üretim hacminin arttığı, fakat tarımsal gelirin milli gelir içerisindeki payının azaldığı sonucuna varmıştır. Ayrıca kişi başı günlük enerji alımına yetecek gıda arzının yeterli seviyede olduğunu söyleyen yazar, toplam protein tüketiminin de yeterli düzeyde olduğu ve proteinin çoğunun bitkisel kaynaklı olduğunu söylemektedir. Bununla birlikte Türkiye’de imalat endüstrisinin hammadde ihtiyacının çoğunluğu ülke içi kaynaklardan temin edildiğini ifade eden yazar, ayrıca imalat endüstrisinin ağırlıklı olarak tarımsal girdilere dayalı bir yapı sergilediğini dile getirmektedir. Bunlara ek olarak, Türkiye’nin toplam ihracatının sürekli artış eğiliminde olduğunu, tarımsal ürün ihracatının ise dalgalı bir seyir izlediğini ifade etmiştir.

Pamuk (2008) çalışmada, tarımın ekonomiye olan katkılarını Johnston ve Mellor’un (1961) çizdiği çerçevede ele almıştır. Türkiye de tarımın 1880’den bu yana artan nüfusun artan gıda maddeleri gereksinimini karşıladığı sonucuna varmıştır. 1980 yılında, iç pazara yönelik endüstrileşmenin son bulmasına kadar Türkiye’nin ihracat gelirlerinin büyük çoğunluğunun tarım sektöründen karşılandığını söylemekte, sonraki dönemlerde ise tarımın ihracat içerisindeki payının azaldığını eklemektedir. Ayrıca işgücünün tarım sektöründen sanayi ve

hizmet sektörlerine kayması İkinci Dünya Savaşına kadar yavaş ilerlediğini, İkinci Dünya Savaşından sonra hız kazandığını ifade etmektedir. Bununla birlikte yazar, tarım sektörünün endüstri için sermaye birikimine ve tasarruflara en önemli katkısının, görelî fiyatların kent sektörü lehine değişmesi sebebiyle iki dünya savaşı arası yıllarda gerçekleştiğini söylemektedir. Ayrıca tarım kesiminde verimliliğin ve gelirlerin artış göstermesi, tarımın endüstriye olan talebin genişlemesini sağladığı sonucuna varmıştır.

Pamuk (2009) yaptığı çalışmasında, Anadolu tarımının 1880-2000 yılları arası dönemi incelemekle geniş bir perspektif benimsemiştir. Söz konusu dönem içerisinde tarım ve iktisadi gelişme ilişkisini ele almıştır. Çalışmasında tarım sektörünün Türkiye’de iktisadi büyümeye yaptığı katkıları şöyle sıralamıştır: Birincisi; Türkiye’de tarım, 1880-2000 yılları arası artan nüfusun oldukça hızlı büyüyen gıda maddeleri gereksinimini sağlamıştır. İkincisi; 1980 yılında iç pazara dönük endüstrileşmenin sonlanmasına kadar, Türkiye ihracatının ve döviz gelirlerinin büyük çoğunluğu tarım sektörü tarafından karşılanmıştır. Üçüncüsü; tarım sektörünün tasarruflara ve endüstri için sermaye birikimine en önemli katkısı, görelî fiyatların kent sektörü lehine değişmesi sebebiyle, iki dünya savaşı arası dönemde gerçekleşmiştir. Dördüncüsü; tarım sektöründe verimliliğin ve gelirin artış göstermesi, tarımın sanayi ürünlerine olan talebinin genişlemesini sağlamıştır. Beşincisi; tarımın toplam işgücünün takriben %30’una istihdam sağlamaya devam etmiştir.

Ege (2011) çalışmasında, ülkemizde tarımın ekonomideki yerine değinmiştir. Dış ticaret yönüyle yapmış olduğu değerlendirme de ise, tarımsal ürünlerin ticaretinin ya fazla verdiğini veya çok az döviz kaybına sebep olduğunu söylemiştir. Çalışmasında, tarım sektörünün hammadde üretmesi ve tarımı ilgilendiren endüstrisi ile beraber Türkiye’de diğer sektörlerle kıyasla daha fazla katkı sağladığını söylemektedir. Tarımsal sanayinin çoğunlukla yerli hammadde kullandığını ve katma değeri daha yüksek ürünler ürettiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte, dış ticaret açığına genel itibariyle diğer sektörlerin hammaddeyi büyük miktarlarda ithal ederek neden olduğunu, çünkü tarımın dış ticaret açığının ya hiç olmadığı ya da çok az olduğunu dile getirmektedir. Türkiye’de işsizlik göz önüne

alındığında tarım sektörünün istihdama yaptığı iktisadi ve sosyal katkının göz önüne alınması gerektiğini ifade etmektedir.

Uzundumlu (2012) yaptığı çalışmada, tarımın günümüzde dünyadaki en önemli stratejik bir sektör konumunda olduğunu söylemektedir. Tarımın ülke ekonomisine farklı şekillerde katkılarının olduğunu söylemekte ve bunları; nüfus katkısı, işgücü katkısı, halkın beslenmesine olan katkısı, endüstriye olan katkısı, GSYİH'ya olan katkısı ve dış ticarete olan katkısı şeklinde ifade etmektedir. Çalışmada söz konusu katkıları Türkiye özelinde ele almaktadır. Yazar, Türkiye'de nüfusun artmasıyla tarımın nüfusu beslemesindeki öneminin arttığını söylemektedir. Son yıllarda tarımda önemli gelişmeler olmasına karşılık gerek hayvansal gerek bitkisel üretimde arzu edilen verimlilik seviyesine ulaşılmadığı sonucuna varmıştır. Bu sebeple çiftçilerin sertifikalı tohum kullanımı, aşı, gübre, ilaç, hayvan ve bitki sağlığı gibi konularda eğitilmesi gerektiğini söylemektedir. Ayrıca tarımın GSYİH içerisindeki payının yıllar itibariyle azalma eğiliminde olduğunu, aynı şekilde tarımın ithalat ve ihracat içerisindeki payında da azalma olduğunu söylemektedir. Tarımın GSYİH ve ithalat içerisindeki payının düşük olması Türkiye'nin kendine yeten bir ülke olduğu şeklinde yorumlamaktadır.

Erbay (2013) yaptığı çalışmada, tarımın gelişim sürecinin ilk aşamalarında ekonominin en önemli sektörü konumunda olduğunu ifade etmiş ve tarımın her ülke için hayati öneme sahip olduğunu söylemiştir. Çalışmada tarıma yönelik olumsuz fikirleri gidermek amacıyla tarımın iktisadi gelişmeye olan katkılara değinmiştir. Bu katkıları; ürün ve piyasa katkısı, gıda maddelerine artan talebe cevap vermesi, nüfus ve işgücü katkısı, döviz geliri elde edilmesi, sanayiye katkısı, milli gelire katkısı ve sermaye birikimi ve iç pazarın genişlemesine olan katkısı şeklinde sıralamıştır. Yazar eserinde tarımın diğer sektörlerle kıyasla arka planında tutulmasının yanlış olduğunu ve tarımın devlet tarafından desteklenmesi gerektiğini söylemektedir. Türkiye'de tarımın büyüme hızının yavaşladığı sonucuna varmış, bunun nedeninin ise gelişmenin yalnız iktisadi büyüme boyutlarıyla ilgilenilmesi ve tarımın devletin sırtında bir yük olduğu ve kendi ayakları üzerinde durması gerektiği düşüncesinin olduğunu söylemektedir. Ayrıca yazar, tarımın ekonomiye olan katkılarından dolayı bir ülkenin gelişmişlik seviyesi ne olursa olsun tarımsal üretimde sürekliliği sağlayacak tedbirler alması gerektiği sonucuna varmıştır.

Doğan, Arslan ve Berkman (2015) çalışmalarında, iktisadi gelişim sürecinde tarım ile sanayi arasında sıkı bir münasebet ve etkileşimin olduğunu söylemişlerdir. Bu sebeple, geçmişte tarım sektörüne dayalı ekonomiye sahip olan ülkelerin önce tarım sektörüne ağırlık verip bu sektörün gelişmesini sağlamış, daha sonra tarım sektöründen elde ettikleri sermaye birikimleriyle endüstrileşmeye hız verdiklerini ifade etmektedirler. Tarımın iktisadi gelişmeye olan katkılarını ise; hasılaya olan katkısı, dış ticarete olan katkısı, üretim faktörlerine olan katkısı ve piyasalara olan katkısı başlıkları altında incelemektedirler. Bu çalışmada ülkelerin gelişmişlik seviyesi hangi düzeyde olursa olsun, bütün ülkelerin ekonomik hayatlarında tarımın önemli bir yere sahip olduğu vurgulanmakta ve bunun nedeninin ise insanların hayatlarını sürdürebilmeleri için gerekli gıda maddelerinin büyük çoğunluğu tarımdan sağlanmakta ve bu sektörün alternatifinin olmadığı ifade edilmektedir. Ayrıca tarım sektörünün ekonomiye olan katkıları ve diğer sektörlerle kıyasla daha stratejik öneme sahip bir sektör olması sebebiyle, büyük ölçekli hatta çok uluslu işletmelerin tarım sektörüne olan ilgisinin arttığı sonucuna varılmıştır.

Erbaş (2016) yaptığı çalışmasında, tarım sektörünün ekonomideki yerinin ve öneminin ekonomiye katmış olduğu katma değer ile ölçüldüğünü ifade etmektedir. Bu ölçütlerin ise tarımın; nüfus ve istihdam, üretim, beslenme, gayrisafi katma değer, dışsatım, endüstriye hammadde, endüstri ürünlerine pazar ve üretim faktörü gibi yönlerden ortaya çıktığını söylemiştir. Bu çalışmada, Türkiye’de imalat sektöründe tarımsal girdilere yönelik sanayilerin oldukça önemli bir yer tuttuğunu, ayrıca imalat endüstrisinin çoğunluğunun ağırlıklı olarak hammaddeyi tarımdan karşıladığı sonucuna varmıştır. Tarımın nüfusu beslemesindeki öneminin nüfusun artış göstermesiyle daha da arttığını söylemekte, ayrıca Türkiye’de son yıllarda önemli gelişmeler olmakla birlikte arzu edilen verimlilik seviyesine ulaşılmadığını ifade etmektedir. Tarımda tam istihdamın sağlanması ve tam istihdam haricinde kalan nüfusu planlı bir şekilde endüstriye kaydırılması için konunun sosyal ve ekonomik yönlerinin birlikte incelenmesi ve buna göre karar verilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

Günay (2017) çalışmasında, tarımın ekonomiye olan katkılarını; toplumun besinsel ihtiyaçlarını karşılaması, endüstri sektörünü desteklemesi ve toplumun sağlığı ve ruhsal dengeye hizmet etmesi başlıkları altında ele almıştır. Çalışmasında

Ülkelerin gelişmişlik düzeyleri hangi seviyede olursa olsun, tarımın her ülke ekonomisinde önemli bir yere sahip olduğunu ifade etmiştir. nemli gıda maddelerinin büyük kısmının tarımdan elde edilmesinde dolay› bu sektörün alternatifinin olmad›ė› sonucuna varmıştır.

Yavuz ve Dilek (2019) alışmalarında, tarım sektörünün ekonomiye en önemli katkısının toplumun beslenme gereksiniminin karşılanması olduğunu ifade etmişlerdir. Bunun dışında, tarım sektörüne dayalı endüstriye hammadde temin etmesi, toplam işgücünün %20'sinin istihdamını sağlaması, tarımsal ürünlerin ihracat›yla ülkenin döviz arzının arttırılması, tabii kaynaklar ve çevrenin muhafaza edilmesinde en önemli rolü üstlenmesi ve kırsal kesimlerdeki nüfusun gelişmesi gibi katkılarıyla stratejik bir sektör olduğunu sonucuna varmışlardır.

3.2. 1923 – 2000 Yılları Arası Dönem

Bu bölüm Pamuk (2009) alışmasına istinaden 1880 yılından itibaren; nüfus ve üretimle ilgili temel eğilimler, yapısal değişim, verimlilik artışları, teknoloji ve evre, tarım ve ihracat, kurumsal değişim ve küçük köylü üretimi başlıkları altında ele alınacaktır.

3.2.1. Nüfus ve üretimle ilgili temel eğilimler

Günümüz Türkiye'si sınırları içerisinde kalan alan ile ilgili ilk tarımsal sayım, 1907-1908 yıllarında Osmanlı Devleti döneminde yapılmıştır. Tarımsal istatistiklerin yıllık olarak düzenli bir şekilde yayınlanmasına ise 1920'li yıllarda başlanmıştır. Bu sebeple, 1925 yılından başlanarak, toplam tarımsal üretim, toplam işlenen arazi ve tarımda çalışan işgücü ile ilgili uzun dönemli diziler oluşturulabilmektedir. Bu dizileri Pamuk (2009) alışmasına dayanarak, günümüz Türkiye'si sınırları içerisinde kalan alan için temin edilen tarım ürünlerine ve toplanan tarımsal şr vergisi dizilerine dayanarak 1880 yılına kadar uzatılacaktır. 1880 yılından günümüze ülkemizin tarım da gözlemlenmekte olan uzun dönemli eğilimler Tablo 3.1'de özetlenmektedir.

Tablo 3.1 incelendiğinde, 1880 yılında günümüz Türkiye'sinin alanları içerisinde 13 milyon olan nüfusu takriben beş kat artarak 2000'de 65 milyona yükseldiği görülmektedir. Aynı dönemde toplam tarımsal üretimin sekiz kat, tarımsal

işgücünün ise yaklaşık olarak iki kat arttığı görölmektedir. 1880-2000 dönemini, 1950 öncesi ve 1950 sonrası olarak iki alt dönem halinde incelemek yerinde olacaktır. 1950 yılı öncesi, iki dünya savaşının neden olduğu yıkımlara karşın, toplam nüfusun ve tarımsal üretimin düşük bir hızla dahi olsa yükseldiğı görölmektedir. 1880-1950 yılları arası dönemde nüfus artışı yılda %1'in altında, tarımsal üretimin ortalama artış hızı ise yılda %1'in biraz üstünde seyretmekteydi.

Tablo 3.1. Türkiye Tarımıyla İlgili Temel Göstergeler, 1880-2000

	Endeks 1950 = 100			Yıllık Büyüme Hızı			Yüzde	
	1880	1950	2000	1880	1950	2000	1880- 1950	1950- 2000
Toplam Nüfus (milyon)	13	20,9	65,0	62	100	316	0,68	2,33
Kırsal Nüfus (milyon)	9,6	15,7	23,0	61	100	146	0,71	0,76
Tarımsal işgücü (milyon)	4,7	7,4	7,7	58	100	96	0,65	-0,09
Kullanılan toprak (milyon hektar)	8,4	16,3	26,4	53	100	162	0,95	0,97
Toplam tarımsal üretim				43	100	312	1,21	2,30
Toprak verimliliğı				81	100	264	0,30	1,96
İşgücü verimliliğı				73	100	389	0,45	2,75
Toprak/emek, hektar/çalışan	2,0	2,2	3,7	89	100	168	0,17	1,04

Kaynak: Pamuk, 2009, s. 64.

Birinci ve İkinci Dünya Savaşı sıralarında başta tahıllar olmak üzere tarımsal üretimin önemli ölçüde azaldığı görölmektedir. Fakat hükümetlerin gıda ürünlerini, üreticilerinden zor kullanarak almaya çalışan politikaları sebebiyle, çiftçiler ürünlerini sakladıkları için bu verilerin üretim miktarındaki düşüşü olduğundan daha yüksek göstermesi ihtimali yüksektir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında toplam nüfus ve tarımsal üretim yılda %2'nin üzerinde bir hızla büyümeye başlamıştır. 1950-2000 yılları arası dönemde ise, tarımsal üretimin büyüme hızı daha yüksek seviyededir. 1980 yılından itibaren her ikisinde de büyüme hızı yavaşlamaya başlamış, tarımsal üretim artış hızının nüfus artış hızına indiğı, hatta onun gerisinde kaldığı görölmektedir (Tablo 3.1).

Tablo 3.1'e bir bütün olarak bakıldığında, tarım ürünleri üretimindeki uzun dönemli artışların, artan nüfusun gıda ihtiyacını karşıladığı görülmektedir. tarımsal üretimde meydana gelen artışlar, tarım ürünleri ihracatının da büyümesine katkı sağlamış ve 1980'li yıllara kadar tarım sektörünün toplam ihracat içerisindeki payının yüksek kaldığı görülmektedir. sonuç olarak tarım kesimi, incelenen dönemin büyük kısmında kent kesiminin gelişmesine oldukça büyük maliyetle katkıda bulunduğu görülmektedir. Tablo 3.1'de özetlenmiş olan uzun dönemli eğilimler, özellikle 1950-2000 yılları arası emek ve toprak verimliliğinde önemli artışlar olduğunda göstermektedir (Pamuk, 2009, s. 64-65).

3.2.2. Yapısal değişim

Simon Kuznets ekonomik büyüme ve kalkınma sürecindeki en önemli değişimlerden birinin, emek ve diğer kaynakların tarım kesiminden tarım dışı kesimlere kayması olduğunu vurgulamakta, bu süreci “yapısal değişim” olarak ifade etmektedir. Ülkemizde de 1880-2000 yılları arası üretim ve nüfus miktarındaki büyük artışlara, büyük yapısal değişimler eşlik etmektedir. Ancak çoğu Avrupa ülkesinden farklı olarak, ülkemizde işgücünün kırsal kesimden kentlere kayması, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra başladığı görülmektedir. Kentlerin toplam nüfus içindeki payının 19. yüzyılda oldukça yavaş bir artış gösterdiğini ve Birinci Dünya Savaşı öncesi %24 seviyesinde olduğu bilinmektedir. Bu payın Birinci Dünya Savaşı sırasında önemli ölçüde azalma gösterdiği ve 1950 yılına kadar %20'nin altında kaldığı görülmektedir. Diğer taraftan, tarım sektörünün toplam istihdam içerisindeki payı 1880 yılında takriben %80, 1950 yılında ise hala bu orana yakın olduğu görülmektedir. Tarım kesiminde çalışan kişi sayısı, 1980'li yıllara kadar yavaş bir artış göstermiş, fakat 1990'lı yıllarda mutlak olarak azalmaya başladığı görülmektedir. 2000 yılında tarım sektörünün işgücü içindeki payı %35 seviyesinde olup, GSYİH veya milli gelir içindeki payı ise, 1880 yılında %56 iken 1950 yılında %53'e ve 2000 yılında %13'e düştüğü görülmektedir (Pamuk, 2009, s. 66-67).

3.2.3. Verimlilik artışları, teknoloji ve çevre

1880-1950 arası dönemde tarımsal üretimin yılda %1'in biraz üstünde büyüme göstermesi, büyük ölçüde toprağın, işgücünün ve girdilerin artmasından kaynaklanmaktaydı. Buna karşılık söz konusu dönemde emek ve toprak

verimliliğindeki artışın daha sınırlı kaldığı görülmektedir (her ikisi de yıllık olarak %0,5'in altında). Birinci Dünya ve Kurtuluş savaşlarından dolayı ülkemizin nüfusunda yaklaşık olarak %20 oranında azalma meydana gelmiştir. Aynı dönemde tarımsal üretim ise %50 oranında azalmış, fakat daha sonra nüfusun artış göstermesiyle birlikte yeniden toparlanmıştır. Tarımdaki işgücü ve tarımsal üretim, Birinci Dünya Savaşı öncesindeki seviyelerini 1930'lu yılların ortalarında yakalayabilmiştir. Savaşlardan sonraki bu toparlanma görece fiyatlardaki tarım aleyhine hareketlere karşın, tarım sektörünün şehir ekonomisinin beslenmesini sürdürdüğünü ve 1930'lu yıllarda endüstrileşme dalgasını desteklediğini göstermesi yönüyle çok önemlidir. İkinci Dünya Savaşı sonrası, ekili alanların hızlı bir şekilde genişlemesiyle tarımsal üretimin büyüme hızı yılda %3'ün üstüne çıkmıştır. Tarımda traktörlerin kullanılmasıyla birlikte, işçi başına toprağın ve toprak verimliliğinin artışı sebebiyle emek verimliliği daha hızlı artış göstermiştir. Tarımsal araç ve makinaların, yeni girdilerin, gübre ve yüksek verimlilik sağlayan tohumların ve sulama tekniklerinin tarımda kullanılması sebebiyle, toprak verimliliğinin artış göstermeye başlaması ise 1960'lı yıllarda başlayacaktır. 1950-2000 yılları arası, çiftçilerin birim topraktan daha yüksek verim sağlayan ürünlere yönelmesi, toprağın verimliliğini arttırdığı gözlemlenmektedir (Pamuk, 2009, s. 67-69).

Emek, toprak ve toplam verimliliğin büyüme göstermesindeki bu uzun dönemli eğilimler, ülkemizde tarımdaki teknolojik değişimin genel temposunda anlaşılmasına yardımcı olabilmektedir. Birinci Dünya Savaşından önceki dönemde, özellikle ülkemizin daha çok pazara açılmış kıyı kesimlerinde sınırlı ölçüde teknolojik değişim olduğu tahmin edilmektedir. Söz konusu dönemde pazar için üretilen ürünlere doğru bir kaymanın olduğu görülmektedir (Quataert, 1994 , s. 843).

İki dünya savaşı arası dönemde ise tarımsal tekniklerin araştırılması ve geliştirilmesi, çay, patates ve şeker pancarı gibi yeni ürünlere geçişin yapılması devlet ve yeni kurulan devlet çiftlikleri tarafından yönlendirilmiştir (Tekeli & İlkin, 1988, s. 37-89). Fakat tarımsal teknolojiye en önemli adım, İkinci Dünya Savaşı sonrası "Marshall Planı" aracılığıyla atılmıştır. Şehirleşme, kırsal ve kentsel kesimler arasındaki geniş kapsamlı münasebetler ve giderek artan pazara yöneliş tarım sektöründeki teknolojik değişime hız kazandırmıştır. Kullanılan araçlarla da hızlı bir değişim olmuş; traktör ve makine kullanımı yaygınlaşmıştır. Sulama ve

makinalaşmaya ek olarak, 1960 ve 1970’li yılların önemli bir değişikliği, yüksek verimli yeni tohum türlerinin yaygınlaşması olmuştur. Bu tohumlarla birlikte, toprağın sınırlarına erişilmesine karşılık, toprağın verimliliği ve toplam üretimde artış hızı korunabilmiştir (Çakmak ve Zaim, 2005, s. 321-351).

Ülkemizde son dönemlerde tabii kaynakların uygunsuzca kullanılması, çevereye önemli ölçüde artığın bırakılması gibi sebeplerden dolayı çevresel bozulma önemli bir problem haline gelmiştir. Tarım sektöründe böcek ilaçları ve kimyasal maddelerin aşırı kullanılması ve yeraltı sularının hesapsızca kullanılması, kırsal kesimlerdeki problemleri daha da ağırlaştırmaktadır. Son dönemlerde, özellikle tarım kesiminde pazara yönelik yeniden yapılandırma programlarının ağırlık kazanması, tarım ürünlerinin genetik çeşitliliğinin muhafaza edilmesinde önemli bir problem haline gelmektedir. Bir diğer problemde, toprağın uygun kullanılmaması, orman ve otlakların yok edilmesi sebebiyle ortaya çıkan toprak erozyonudur. Her yıl önemli miktarda nitelikli toprak kaybedilmektedir. Toprak erozyonu ile ilgili gerekli tedbirler alınmakta, böylece erozyonun önüne geçilmesi amaçlanmaktadır (Pamuk, 2009, s. 69).

3.2.4. Tarım ve ihracat

Sanayi devrimi sonrası başlayan ekonomik büyüme süreci 19. yüzyılda Osmanlı Devleti’ne de sıçramıştır. Yapılan tahminler neticesinde Osmanlı’nın 1870-1913 dönemlerinde, kişi başı milli gelirin ortalama artış hızı yıllık %0,07 seviyesinde seyretmekteydi. Bu gelir artışının çoğunluğu, tarımsal üretim ve ihracat miktarındaki artışlara dayanmaktaydı. Aslına bakılacak olursa, 19. yüzyılda kişi başına gelir miktarında meydana gelen artışlarda, tarım ve tarımsal ürün ihracatının başı çektiği bir büyüme şeklinde ifade etmek daha yerinde olur. 19. yüzyılın başlarında yapılan ihracat miktarı %2-3 seviyelerinden Birinci Dünya Savaşı öncesinde %11-12 seviyelerine yükseldiği görülmektedir. Savaş öncesi yapılan toplam ihracatın %90’lık kısmını tarımsal ürün ihracatı oluşturmaktaydı. Söz konusu ihracatı yapılan tarımsal ürünlerden; tütün, arpa, buğday, incir, kuru üzüm, ham ipek ve afyon önde gelen ihracat ürünlerini oluşturmaktaydı. Tarım sektörünün iktisadi büyüme üzerindeki rolü, Cumhuriyetin ilk yıllarında, iki dünya savaşı arasındaki zaman dilimlerinde tamamen değiştiği görülmektedir. 1930’lu yıllardan itibaren tarım

sektörü sanayi sektörüne destek olmaya başladığı görülmektedir. Yine de tarım 1980’li yıllara kadar Türkiye ihracatında en büyük paya sahip olmayı devam ettirmiştir. 1920’li yıllarda toparlanıp yükselişe geçen tarım ürünleri ihracatı, 1929 yılında meydana gelen Büyük Buhran neticesinde tekrar gerileme göstermiştir. 1927-1931 yılları arasında, tarım ürünlerinin ihracat fiyatlarında %50’den fazla düşüş kaydedildiği görülmektedir. Buna karşın, ihracat miktarındaki azalış sınırlı kalmıştır. 1929 yılından sonra, tarım ürünleri fiyatları ve tarımsal ihracat gelirlerindeki önemli ölçüdeki azalış, kalkınma stratejisinin devletin öncülüğünde korumacılık ve sanayileşmeye yönelmesine neden olmuştur (Pamuk, 2008, s. 228-229).

İkinci Dünya Savaşı sonrası, tarım sektörünün yeri ve öneminde yine değişiklik olmuştur. Bu yıllarda tarım ürünleri ihracatı, ekonomik olarak ülkenin toparlanmasına ve gelişmesinde öncü olmuştur. 1960’lı yıllardan itibaren ithal ikamesiyle sanayileşmeye ağırlık verildi, fakat mamül malların ihracatında bir artış söz konusu değildi. Bu dönemde de yapılan ihracat miktarının büyük bir kısmını yine tarım ürünleri oluşturmaktaydı. Tarımsal ürünlerin toplam ihracattaki payı, 1960’lı yıllarda %80’in, 1970’li yıllarda ise %60’ın üzerinde seyretmekteydi. Böylelikle ithal ikamesinin erken aşamalarında, sanayi kesiminin döviz ihtiyacı önemli ölçüde tarım kesimi karşılamaya devam etmiştir. 1970’li yılların sonlarına gelindiğinde, ihracatın milli gelir içerisindeki payı %3’ün altına düştüğü görülmektedir. 1980’li yıllarda, içe dönük politikalar sona erdikten sonra, mamül malların ihracatında artış başladığı görülmektedir. 2000 yılında, ihracatın milli gelir içerisindeki payı %14’e yükselmiştir. Söz konusu yılda tarım sektörünün toplam ihracattaki payı ise %10’un altına düştüğü görülmektedir (Pamuk, 2008, s. 229-230).

3.2.5. Kurumsal değişim ve küçük köylü üretimi

Ülkemizde son iki yüzyıl içerisinde tarımda geniş kapsamlı değişiklikler olmuştur. 19. yüzyıldaki en önemli değişikliklerden biri, 1840’lı yıllardaki “Tanzimat Fermanı” sonrasında kırsal kesimlerde güvenliğin artması olmuştur. Güvenliğin artması ile kırsal kesimdeki nüfus, uzak ve dağlık bölgelerden ulaşım ağlarına ve kentsel pazarlara daha yakın verimli vadilere ve ovalara göç etmiştir. Bu önemli değişiklik, hiç şüphesiz tarımsal üretimin ve verimliliğin artmasına katkı sağlamıştır. Uzun dönemde kurumsal değişimin bir diğer önemli etkisi ise, tarımsal

arazilerde özel mülkiyeti tanıyan ve güvence altına alan 1858 “Arazi Kanunnamesi” dir. 1858 tarihine kadar, tarımsal arazilerin çoğunluğu devletin mülkiyetindeydi. Çiftçi aileler, bu araziler üstünde kullanım hakkı olan kiracılar konumundaydı (Pamuk, 2009, s. 69-70).

Yüzyıllar boyunca devletin kırsal kesimlerdeki tek temsilcisi vergileri toplamakla görevli “mültezim” olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu 1880 yılından sonra tarımın modernize edilmesiyle tarım ile daha yakından ilgilenmeye başlamıştır. 1888 yılında Ziraat Banka’sının kurulmasıyla birlikte devlet orta ve büyük ölçekli işletmelere kredi kullanma imkânı sunmuştur. Öteden beri küçük ve orta ölçekli işletmeler Anadolu tarımına büyük ölçüde egemen olmuşlardır. Bu durumun en önemli sebepleri; nüfus yoğunluğunun düşük olması, ekilebilir arazilerin varlığı ve devletin aile işletmelerini desteklemesidir. 1870’li yıllardan sonra; Kırım, Kafkasya ve Balkanlar’dan gelen milyonlarca Müslüman göçmenin, ülkemizdeki küçük arazilere yerleştirilmesi de köylü tarımını güçlendirmiştir (Karpat, 1985, s. 60-85; Keyder, 1987, s. 117).

Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Türkiye tarımının ihracata ve pazarlara yönelmesi, önemli ölçüde küçük ve orta ölçekli aile işletmeleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Tahıl üretimini gerçekleştiren Orta Anadolu’nun pazara yönelmesi ise, 1890’lı yıllarda bu bölgeyi İzmir ve İstanbul limanlarına bağlayan demiryollarının yapılmasından sonra hız kazanmıştır. Buna karşın, Doğu Anadolu Bölgesinde tarım sektörünün ticarileşmesi, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonraki döneme kadar oldukça sınırlı kaldığı görülmektedir (Pamuk, 1987; Guran, 1970; Quataert, 1994 , s. 843).

Türkiye tarımının pazarlara yönelme eğilimi iki dünya savaşı arası dönem içerisinde tersine dönmüş, ekonomideki diğer sektörlerde olduğu gibi tarım sektöründe içine kapanmıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında Birinci Dünya Savaşında meydana gelen nüfus kayıplarının önemli etkisi olmuştur. Birinci Dünya Savaşı öncesi, fert başına ihracat ve tarımsal üretim seviyelerine ancak 1920’li yılların sonlarında ulaşılmıştır. Fakat, 1927’den itibaren görece fiyatların kesin bir şekilde tarım sektörünün aleyhine dönmesi, pazara daha fazla yönelen üretici kesimleri olumsuz etkilemiştir. 1929 yılında yaşanan Büyük Buhran’a tepki olarak,

şehirlerde hükümet eliyle endüstrileşme stratejisi benimsenmiştir. Fakat nüfusun %80'inin kırsal bölgelerde yaşamını sürdürmesinden dolayı endüstrileşme stratejisinin fazla bir etkisi olmamıştır. 1930'lu yılların başında, buğday için fiyat destekleme programları başlatılmış, fakat satın alınan buğday miktarı çok sınırlı kalmıştır. İki dünya savaşı arası dönemde yapılan en büyük kamu yatırımı, ülkenin doğusundaki demiryolu inşaatları olmuştur. Bu yatırım, bu bölgedeki buğday üreticilerinin ulusal pazara katılmasına yardımcı olmuştur (Pamuk ve Williamson, 2001, s. 321).

1950'li yıllarda, devletin tarımsal destekleme programlarının kapsamı hızlı bir şekilde genişleme kaydetmiştir. Karayolu ulaşım ağlarının geliştirilmesi, yargı düzeninin daha iyi işlemesi ve bazı yasal değişiklikler İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, tarım sektörünün giderek pazara yönelmesine katkıda bulunmuştur. 1960'lı yıllarda yerel pazara yönelik endüstrileşme zirveye ulaştığında, kırsal kesimler tarımsal araç ve makinalar ile birlikte; dayanıklı tüketim malları, tekstil ve gıda endüstrileri içinde önemli bir pazar durumuna gelmiştir. 1980'li yıllardan sonra, küreselleşme sürecinin ilerleyen safhalarında, ücretler milli gelirde meydana gelen artışın gerisinde kalınca, kentsel kesimde eşitsizlikler artmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, kırsal kesimlerdeki küçük ve orta ölçekli toprak mülkiyetinin gücü, tarım sektörü ile tarım dışı sektörler arasındaki sürekli ve büyük gelir ve verimlilik farklılıklarına karşın, emeğin kırsal kesimden kentsel kesimlere doğru akışını yavaşlatmıştır. Buna karşılık, 1980 yılında başlayan küreselleşme döneminde, hükümetler yavaş bir şekilde ve isteksizde olsa, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde uygulanan destek programlarını kaldırmaya başlamışlardır. Bu önemli değişimin bir sebebi, tarım üreticilerinin sayılarında azalma meydana geldikçe, hükümetlerin siyasi güçlerinin azalmasıydı (Pamuk, 2009, s. 72).

3.3. 2000-2019 Yılları Arası Dönem

Tarımın ekonomi üzerinde geçmişten günümüze önemli ölçüde katkısının olduğu birçok iktisatçı tarafından savunulan bir görüş olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iktisatçılardan Johnston Mellor'un (1961), tarımın ekonomiye beş katkısından bahsedilmişti. Söz konusu tarımın ekonomiye olan katkıları ayrı başlıklar halinde Türkiye özelinde 2000-2019 yılları arası dönem için inceleyeceğiz.

3.3.1. Tarımın toplumun beslenmesine olan katkısı

Bir toplumun önde gelen problemi beslenme ihtiyacıdır. Hayatın sürdürülebilmesi için beslenme ihtiyacının zaruri olması, beslenme ihtiyacının karşılanması için gerekli besinleri sağlayan tarım sektörünü stratejik bir konuma getirmektedir. Bu amaçla, tarım sektörü gerek görüldüğünde büyük miktarlarda kaynak aktararak desteklenmektedir (Erbaş, 2016, s. 211).

Türkiye nüfusunun yıllar itibariyle önemli ölçüde arttığı bir gerçektir. Tablo 3.2 incelendiğinde, 2000 yılında 64,7 milyon seviyesinde olan nüfus, 2010 yılında 73,7 milyona, 2019 yılında 83,2 milyon seviyesine yükseldiği görülmektedir. Türkiye nüfusu düzenli bir artış eğiliminde olup nüfus miktarında meydana gelen bu artışa paralel olarak daha çok bireyin beslenme ihtiyacının ortaya çıkması, tarım sektörünün önemini daha da arttırmaktadır.

Tablo 3.2. Türkiye Genel Nüfusunun Seyri, 2000-2019

Yıl	Nüfus	Değişim Oranı
2000	64.729.501	-
2005	68.860.539	%6,38
2010	73.722.988	%7,06
2015	78.741.053	%6,80
2019	83.154.997	%5,61

Kaynak: TÜİK, Temel İstatistikler.

Ülkemiz, iklimi ve coğrafi konumu yönüyle birçok çeşitteki tarım ürünlerinin yetiştirilmesine uygun bir konuma sahiptir (Uzundumlu, 2012, s. 36). Tarımsal ürün; bitkisel, hayvansal, su ürünleri ve orman ürünleri üretiminden oluşmaktadır. Türkiye'nin iklim şartlarının elverişli olması ve verimli tarım alanlarına sahip olması gibi nedenlerden dolayı ekonomik değeri olan bitkilerin üretimi gerçekleşmektedir. Geniş ve verimli otlaklara sahip olan ülkemizde önemli ölçüde hayvancılık faaliyetleri de yürütülmektedir (Doğan, 2009, s. 374). Yine ülkemizin üç tarafının denizlerle çevrili olması ve %29'nun ormanlarla kaplı olması, hem su ürünleri üretiminde hem de orman ürünleri üretiminde Türkiye'yi avantajlı konuma getirmektedir. Türkiye'nin bu avantajı, toplumun beslenmesi ve yeterli

seviyede protein ihtiyacının karşılanması üzerinde olumlu etkisi olmaktadır. Doğan (2009) yaptığı çalışmada, ülkemizde kişi başı toplam protein tüketimi yeterli seviyede olduğu ve kişi başı tüketilen protein miktarının çoğu bitkisel kaynaklı olduğunu söylemekte, aynı zamanda Türkiye kişi başı protein tüketimi dünya ortalamasının üzerinde olduğu ve gelişmiş ülkelere yakın seviyelerde olduğunu söylemektedir. Türkiye’de kişi başı günlük tüketilen protein miktarlarının 2018 rakamlarına bakıldığında ise, kişi başı bitkisel protein tüketimi 72 gr, hayvansal protein tüketimi 36 gr seviyesinde, toplam kişi başı protein tüketimi ise 108 gr seviyesinde olduğu görülmektedir. Toplam protein içerisindeki hayvansal protein tüketim oranı %34, bitkisel protein oranı ise %66 seviyesinde olduğu görülmektedir. 2018 yılı kişi başı protein değerleri incelendiğinde, yine yeterli seviyede olduğu ve tüketilen protein miktarının çoğu bitkisel kaynaklı olduğu görülmekte, aynı şekilde Türkiye protein tüketimi dünya ortalamasının üzerinde olduğu gözlemlenmektedir (TİGEM, 2018).

Tablo 3.3. Kişi Başı Protein Tüketimi

Ülke	Bitkisel Protein (gr/kişi/gün)	Hayvansal Protein (gr/kişi/gün)	Hayvansal Protein Oranı (%)	Bitkisel protein oranı (%)	Toplam Protein (gr/kişi/gün)
AB ülkeleri	43	61	58	41	104
ABD	40	70	64	36	110
Afrika Ülkeleri	53	16	23	77	69
Dünya	49	32	40	60	81
Türkiye	72	36	34	66	108

Kaynak: Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TİGEM), 2018.

Tarımın toplumun beslenmesine olan katkısını, bitkisel ve hayvansal üretim olarak iki ayrı başlık altında incelenebilmektedir.

3.3.1.1. Bitkisel üretim

Türkiye’de toplumun beslenmesi için gerekli ve aynı zamanda önemli birçok besin maddesi bitkisel üretim yoluyla elde edilmektedir. Ülkemizde 2018 yılı

itibariyle, 15,4 milyon hektar tarım arazisinin %52,7'sini tahıllar ve diğer bitkisel ürünler, %9,3'ünü nadas arazisi, %2,1'ini sebze bahçeleri ve %9,1'ini ise meyveler, içecek ve baharat bitkileri oluşturmaktadır (TÜİK, 2018). Bununla birlikte, Türkiye’de 2019 yılında GSYİH içerisinde tarımsal üretimin payı %6,4 (Tablo 3.8), toplam tarımsal üretim değeri içinde bitkisel üretimin payı %41,4 seviyesinde olduğu görülmektedir (TÜİK, 2019). Ülkemizde, toplumun beslenmesinde önemli ölçüde katkısı olan tahıl ve baklagillerin üretimi de önemli ölçüde gerçekleşmektedir. Söz konusu tahıl ve baklagillerden bazıları Tablo 3.4’te verilmiştir.

Tablo 3.4. Bazı Tahıl ve Baklagillerin Ekim Alanı, Üretim Miktarı ve Verim Durumu.

Üretimi Yapılan Alan (Bin Dekar)						
Yıl	Buğday	Arpa	Çeltik	Mercimek	Bezelye	Nohut
2000	91.590	36.290	580	4.532	13,3	6.360
2005	92.239	36.500	850	4.399	14,0	5.578
2010	81.034	30.400	990	2.345	11,8	4.557
2015	78.465	27.836	1.159	2.239	11,1	3.592
2019	68.463	28.691	1.264	2.824	7,8	5.206
Toplam Elde Edilen Üretim Miktarı (Bin Ton)						
Yıl	Buğday	Arpa	Çeltik	Mercimek	Bezelye	Nohut
2000	21.000	8.000	350	353	3,1	548
2005	21.500	9.500	600	570	3,6	600
2010	19.674	7.250	860	447	3,2	531
2015	22.600	8.000	920	360	3,1	460
2019	19.000	7.600	1.000	354	2,2	630
Verim Kg/Dekar						
Yıl	Buğday	Arpa	Çeltik	Mercimek	Bezelye	Nohut
2000	223	220	603	161	233	86
2005	232	260	706	177	257	108
2010	243	238	869	310	271	116
2015	287	287	794	286	281	128
2019	278	265	791	238	281	121

Kaynak: TÜİK, Bitkisel Üretim İstatistikleri ve Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO).

Tablo 3.4’te görüleceği üzere, Türkiye’de bazı önemli tahıl ve baklagillerin ekim alanları, üretim miktarı ve dekara verim miktarları verilmiştir. Söz konusu tarımsal ürünlerin ekim alanlarında yıllar itibariyle dalgalanmalar meydana geldiği görülmektedir. 2000 yılı itibariyle buğday ekim alanı 91,6 milyon dekar, üretim miktarı 21 milyon ton ve dekar başına verim ise 223 kg olduğu görülmektedir.

2019 yılı itibariyle buğday ekim alanı 68,5 milyon dekar, üretim miktarı 19 milyon ton ve dekar başına verim ise 278 kg olduğu görülmekte, yani bu yılda ekim ve üretim miktarlarında meydana gelen azalışa karşılık verim miktarının arttığı görülmektedir. Aynı şekilde 2000-2019 yılları arası çeltik ekim alanında sürekli artışa karşılık; arpa, mercimek, bezelye ve nohut ekim alanlarında dalgalı bir seyir olduğu görülmekte, fakat üretim miktarlarında genel itibariyle düzenli bir artışın olduğu gözlemlenmektedir. Ülkemizde tahıl ve baklagillerle beraber endüstri bitkilerinin de önemli ölçüde üretimi gerçekleştirilmektedir. Önemli endüstri bitkilerinden bazılarını; şeker pancarı, ayçiçeği, mısır, patates ve fındık şeklinde sıralamak mümkündür. Söz konusu endüstri bitkilerinin ekim alanı, üretim miktarı ve verim durumları Tablo 3.5’te verilmiştir.

Tablo 3.5. Bazı Endüstri Bitkilerinin Ekim Alanı, Üretim Miktarları ve Verim Durumu.

Üretimi Yapılan Alan (Bin Dekar)					
Yıl	Ş. Pancarı	Ayçiçeği	Mısır	Patates	Fındık
2000	4.100	5.420	5.150	2.050	5.550
2005	3.358	5.660	6.000	1.543	6.550
2010	3.292	6.414	5.940	1.407	6.679
2015	2.745	6.853	6.882	1.541	7.026
2019	3.101	7.526	6.388	1.409	7.600
Üretim Miktarı (Bin Ton)					
Yıl	Ş. Pancarı	Ayçiçeği	Mısır	Patates	Fındık
2000	18.821	800	2.300	5.370	625
2005	15.181	975	4.200	4.060	530
2010	17.792	1.320	4.310	4.513	600
2015	16.023	1.681	6.400	4.760	646
2019	18.086	2.100	6.000	4.980	776
Verim Miktarı Kg/Dekar					
Yıl	Ş. Pancarı	Ayçiçeği	Mısır	Patates	Fındık
2000	4.590	147	414	2.620	113
2005	3,703	172	700	2.657	81
2010	5.451	206	726	3.250	90
2015	5,837	245	930	3.093	92
2019	5.832	279	1.062	3.534	102

Kaynak: TÜİK, Bitkisel Üretim İstatistikleri ve Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO).

Şeker pancarı üretimi yapılan alan 2000 yılında 4,1 milyon dekar, elde edilen üretim miktarı 18,8 milyon ton olup, dekar başına verim ise 4.590 kg olduğu görülmekte, 2019 yılına gelindiğinde ise, şeker pancarı ekim alanının 3,1 milyon dekara düştüğü, elde edilen üretim miktarının 18 milyon tona düştüğü, hektar başına verimin ise, 5.832 kg seviyesine yükseldiği görülmektedir. Ayçiçeği üretimi yapılan alan 2000 yılında 5,4 milyon dekar, elde edilen üretim miktarı 800 bin ton olup, hektar başına verim ise 147 kg olduğu görülmekte, 2019 yılına gelindiğinde ise, ayçiçeğinin ekim alanı 7,5 milyon dekara, elde edilen üretim miktarı 2,1 milyon tona, dekar başına verimin ise, 279 kg seviyesine yükseldiği görülmektedir. Mısır üretimi yapılan alan 2000 yılında 5,2 milyon dekar, elde edilen üretim miktarı 2,3 milyon ton olup, hektar başına verim ise 414 kg olduğu görülmekte, 2019 yılına gelindiğinde ise, mısır ekim alanı 6,4 milyon dekara, elde edilen üretim miktarı 6 milyon tona, hektar başına verimin ise, 1.062 kg seviyesine yükseldiği görülmektedir. Patates üretimi yapılan alan 2000 yılında 2,1 milyon dekar, elde edilen üretim miktarı 5,4 milyon ton olup, hektar başına verim ise 2.620 kg olduğu görülmekte, 2019 yılına gelindiğinde ise, patates ekim alanı 1,4 milyon dekara düştüğü, elde edilen üretim miktarının 4,9 milyon tona düştüğü, hektar başına verimin ise, 3.534 kg seviyesine yükseldiği görülmektedir. Fındık üretimi yapılan alan 2000 yılında 5,6 milyon dekar, elde edilen üretim miktarı 625 bin ton olup, hektar başına verim ise 113 kg olduğu görülmektedir. 2019 yılına gelindiğinde ise, fındık ekim alanının 7,6 milyon dekara yükseldiği, elde edilen üretim miktarı 776 bin ton seviyesine yükseldiği, hektar başına verimin ise, 102 kg seviyesine düştüğü görülmektedir (Tablo 3.5).

3.3.1.2. Hayvansal üretim

Ülkemizde toplumun beslenmesi amacıyla hayvanlardan da önemli ölçüde yararlanılmaktadır. Özellikle sığır, manda, koyun ve keçi gibi hayvanların hem sütünden hem de etinden istifade edilmektedir. Türkiye’de 2000-2019 yılları arası sığır, manda, koyun ve keçi sayıları incelendiğinde (Tablo 3.6), hayvan sayılarında yıllar itibariyle dalgalanmalar olduğu görülmekte ve 2019 yılı itibariyle hayvan sayılarının arttığı görülmektedir. 2000 yılında sığır sayısı 10,8 milyon baş, manda sayısı 146 bin baş, koyun sayısı 28,5 milyon baş ve keçi sayısı 7,2 milyon baş seviyesinde iken; 2019 yılına gelindiğinde ise, sığır sayısı %68 artarak 18 milyon

baş, manda sayısı %23 artarak 180 bin baş, koyun sayısı %25 artarak 35 milyon baş ve keçi sayısı %58 artarak 11 milyon baş seviyesine yükseldiği görülmektedir.

Tablo 3.6. Türkiye’de Yıllar İtibariyle Hayvan Varlığı (1000 Baş).

Yıl	Sığır	Manda	Koyun	Keçi
2000	10.761	146	28.492	7.201
2005	10.526	105	23.304	6.517
2010	11.370	85	23.090	6.294
2015	13.994	134	31.508	10.416
2019	18.071	180	35.449	11.368

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, hayvansal üretim istatistikleri veri tabanı.

Türkiye’deki mevcut sığırlar; kültür, melez ve yerli olmak üzere üç kategoride toplanmaktadır (Uzundumlu, 2012, s. 38). 2019 yılı itibariyle toplam sığır sayısı 18 milyon 70 bin baş seviyesinde olduğu görülmekte, bu sayının 8 milyon 762 bin baş ile %48,49’luk kısmını kültür sığırları, 7 milyon 640 bin baş ile %42,28’lik kısmını melez sığırları, 1 milyon 667 bin baş ile %9,23’lük kısmını ise yerli sığırlar oluşturmaktadır (TÜİK, 2019). Türkiye’de toplumun beslenmesinde ve gerekli protein ihtiyaçlarının karşılanmasında söz konusu büyükbaş ve küçükbaş hayvanların hem etinden hem de sütünden önemli ölçüde yararlanılmaktadır. Tablo 3.7’de 2000-2019 yılları arası hayvan türlerine göre et ve süt üretim miktarları gösterilmiştir.

Tablo 3.7. Hayvan Türlerine Göre Et ve Süt Üretim Miktarları.

Yıl	Sığır		Manda		Koyun		Keçi	
	Süt Üretimi (Ton)	Et Üretimi (Ton)	Süt Üretimi (Ton)	Et Üretimi (Ton)	Süt Üretimi (Ton)	Et Üretimi (Ton)	Süt Üretimi (Ton)	Et Üretimi (Ton)
2000	8.732.000	354.636	67.000	4.047	774.379	111.139	220.211	21.395
2005	10.025.000	321.681	38.058	1.577	794.681	73.743	253.759	12.390
2010	12.418.000	618.584	35.487	3.387	816.832	135.687	272.811	23.060
2015	16.933.000	1.014.926	62.751	326	1.177.228	100.021	481.174	33.990
2019	20.782.374	1.075.479	70.341	73	1.521.455	109.382	577.209	16.536

Kaynak: TÜİK, Hayvancılık İstatistikleri.

Tablo 3.7’de görüleceği üzere, sığırlardan elde edilen süt miktarında düzenli bir artışın olduğu, et üretiminde ise 2005 yılı hariç aynı şekilde sürekli bir artışın olduğu görülmektedir. Manda süt üretimi dalgalı bir seyir izlerken, et üretiminde sürekli bir düşüş gözlemlenmektedir. Koyun süt üretimi sürekli artarken, et üretimi dalgalı bir seyir izlemektedir. Aynı şekilde keçi süt üretiminde sürekli artış olurken, et miktarı dalgalı bir seyir izlemektedir. 2000 yılında sığırlardan elde edilen 354 bin tonluk et ve 8,7 milyon tonluk süt miktarı ile diğer hayvanlardan daha fazla üretimin gerçekleştiği görülmektedir. 2019 yılına gelindiğinde sığır süt üretim miktarı 20,8 milyon ton, et üretim miktarı ise 1 milyon ton ile büyük bir artışın gerçekleştiği ve diğer hayvanlara kıyasla lider konumda olduğu görülmektedir.

Tarımsal faaliyetler neticesinde elde edilen üretim miktarının ülkenin toplam üretimine olan katkısını vurgulamak için, tarımın Gayrisafi yurtiçi hâsıla (GSYİH)’ya olan etkisinin ortaya konulması yerinde olacaktır (Doğan, 2009, s. 374). GSYİH, “bir ülke sınırları içerisinde ve belli bir zaman içinde, üretilen tüm nihai mal ve hizmetlerin para birimi cinsinden değeri” olarak ifade edilmektedir (Ünsal, 2013, s. 6). Tarım sektörü yönüyle hasılaya bakıldığında, tarım faaliyeti neticesinde üretilen ürünlerin fiziki değerinin toplam parasal tutarı şeklinde tanımlanmaktadır (Doğan vd., 2015, s. 34). Tarımın iktisadi kalkınmaya olan katkısını, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından üretim yöntemiyle hesaplanabilen tarımsal gayrisafi yurtiçi hasıla belirlenir ve tarımsal GSYİH’in genel ekonomi kapsamındaki pay oranı, söz konusu katkının büyüklüğünü ortaya koymaktadır (Ege, 2011, s. 1).

Tablo 3.8. Tarımsal Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla Değerleri, Tarımsal GSYİH’in Genel GSYİH İçindeki Payı ve Değişim Oranı.

Yıllar	Tarımsal GSYİH Değer (Bin TL)	Tarımsal GSYİH’in Genel GSYİH İçindeki Payı	Değişim Oranı
2000	17.205.761	12,2	-
2005	62.349.598	10,6	262,4
2010	104.700.635	9,0	67,9
2015	161.447.917	6,9	54,2
2019	277.495.000	6,4	71,9

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), Ulusal Hesaplar Veri Tabanı.

Tablo 3.8’de görüleceği üzere, 2000-2019 yılları arasında tarımsal GSYİH değerinin önemli ölçüde arttığı görülmektedir. 2000 yılında 17,2 milyar TL seviyesinde seyreden tarımsal GSYİH, 2019 yılına gelindiğinde büyük bir artış kaydederek 277 milyar TL seviyesine kadar çıktığı görülmektedir. Tarımsal GSYİH değerinde meydana gelen bu artışa karşılık tarımsal GSYİH’in Genel GSYİH içindeki payı düşme eğilimi göstermektedir. 2000 yılında 12,2 seviyesinde olan bu değer, 2019 yılına gelindiğinde 6,4 seviyesine düştüğü görülmektedir. Ülkemizde tarım sektörünün GSYİH içerisindeki payında meydana gelen azalışın nedeni, sanayi ve hizmet sektöründe daha fazla gelişmelerin olmasından kaynaklanmaktadır (Uzundumlu, 2012, s. 40).

Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla değerlerinin sektörel olarak dağılımına bakıldığında, yıllar itibariyle tarım sektörünün payının düştüğü, buna karşılık sanayi sektörünün payı 2005 yılı hariç sürekli artış gösterdiği, hizmet sektörünün payında dalgalı bir seyir olduğu görülmektedir (Tablo 3.9).

Tablo 3.9. Türkiye’de GSYİH’nın Sektörlere Göre Dağılımı, (2000-2019).

Yıllar	Tarım (%)	Sanayi (%)	Hizmet (%)
2000	12,2	23,0	64,8
2005	10,6	20,3	69,1
2010	9,0	24,6	66,4
2015	6,9	27,9	65,2
2019	6,4	32,9	60,7

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, Ulusal Hesaplar Veri Tabanı.

Tablo 3.9 incelendiğinde, 2000-2019 yılları arasında, tarım sektörünün GSYİH içindeki payında bir azalış eğiliminde olduğu görülmektedir. 2000 yılında tarımın GSYİH içindeki payı %12,2 iken, 2019 yılına gelindiğinde %6,4 seviyesine düştüğü görülmektedir. 2000 yılı sanayi sektörünün GSYİH içindeki payına bakıldığında %23 iken, 2019 yılına gelindiğinde %32,9 seviyesine yükseldiği görülmektedir. Hizmet sektörünün payı 2000-2019 yılları arası birbirine yakın değerlerde seyrettiği görülmektedir. Ekonomik gelişmeler neticesinde tarım sektörünün GSYİH içindeki payının azalması tarımın önemsiz bir sektör olduğu

anlamına gelmemektedir. Çünkü hizmet ve sanayi sektörlerindeki gelişme, tarım sektörüne kıyasla daha yüksek seviyelerde olduğundan dolayı genel GSYİH kapsamındaki tarımın pay oranında azalış meydana gelmektedir (Doğan vd., 2015, s. 35).

3.3.2. İhracat yoluyla sağlanan döviz gelirleri

Tarımsal faaliyetlerin ülkelerin iktisadi kalkınmaları üzerinde oluşturduğu pozitif etkilerinden bir başkası ise, dış ticaret aracılığıyla ülkeye döviz girdisinin temin edilmesidir. Tarım sektörü yoluyla ülkeye döviz girişleri üç farklı şekilde cereyan etmektedir, bunlar (Deran, 2005, s. 29):

- Ülkelerin ürettikleri tarımsal ürünlerin ihracatının yapılması suretiyle ülkeye döviz girdisinin temin edilmesi
- Tarımsal faaliyetler neticesinde ithal ikâmesinin temin edilerek ülke dışına çıkması muhtemel dövizlerin ülke içinde kalmasının sağlanması
- Tarım üzerine bina edilen sanayileşmenin büyümesi neticesinde, hammadde ile beraber tüketim ürünlerinin de ihracatıyla döviz girdisinin temin edilmesidir.

Tarımsal faaliyetlerin döviz gelirleri, tarımsal ürünlerin ihracatı özelinde incelenecektir. Fakat Türkiye'nin genel dış ticaret verileri hakkında da malumat sahibi olunması yerinde olacaktır. 2000-2019 yılları arası Türkiye'nin genel dış ticaret değerlerine bakıldığında (Tablo 3.10) ülkemizin genellikle dış ticaret açığı veren bir ülke konumunda olduğu görülmektedir.

Tablo 3.10. Türkiye'nin Genel Dış Ticaret Verileri (Milyon Dolar).

Yıllar	İhracat	İthalat	Denge	İhracat Değişim (%)	İthalat Değişim (%)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
2000	27.775	54.503	-26.728	-	-	51
2005	73.476	116.774	-43.298	164,5	114,3	62,9
2010	113.883	185.544	-71.661	54,9	58,9	61,4
2015	150.982	213.619	-62.637	32,6	15,1	69,4
2019	180.718	210.261	-29.543	19,7	-1,6	85,9

Kaynak: TÜİK ve T.C. Kalkınma Bakanlığı verilerinden derlenmiştir.

Tablo 3.10 incelendiğinde, 2000 yılında genel ihracat 27 milyar 775 milyon dolar olarak, genel ithalat ise 54 milyar 503 milyon dolar olarak gerçekleştiği ve genel dış ticaret dengesinin 26 milyar 728 milyon dolar açık verdiği görülmekte ve genel ihracatın genel ithalatı karşılama oranı %51 seviyesinde olduğu görülmektedir. 2010 yılında, genel ihracat 113 milyar 883 milyon dolar, genel ithalat ise 185 milyar 544 milyon dolar olarak gerçekleştiği ve genel dış ticaret dengesinin 71 milyar 661 milyon dolar açık verdiği görülmekte bununla birlikte, genel ihracatın genel ithalatı karşılama oranının %61,4 seviyesinde olduğu görülmektedir. 2019 yılı dış ticaret verileri incelendiğinde ise, genel ihracat 180 milyar 718 milyon dolar, genel ithalat 210 milyar 261 milyon dolar olarak gerçekleştiği görülmekte ve genel dış ticaret dengesinin 29 milyar 543 milyon dolar açık verdiği görülmektedir. Aynı yılda genel ihracatın genel ithalatı karşılama oranı %85,9 olarak gerçekleştiği görülmektedir. Türkiye’de genel dış ticaret rakamlarının yanı sıra 2000-2019 yılları arası tarım ürünleri özelinde dış ticaret rakamlarına bakıldığında, tarım ürünleri ithalat ve ihracatında paralel bir artışın yaşandığı görülmektedir (Tablo 3.11).

Tablo 3.11. Türkiye Tarım Ürünleri Dış Ticareti, 2000 – 2019, (Milyon Dolar).

Yıllar	İhracat	İthalat	Denge	İhracat Değişim (%)	İthalat Değişim (%)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
2000	3.856	4.156	-300	-	-	92,8
2005	8.309	6.481	1,828	115,5	55,9	128,2
2010	12.664	12.881	-217	52,4	98,8	98,3
2015	16.880	12.111	4.769	33,2	-5,9	139,4
2019	23.395	20.662	2.733	38,6	70,6	88,3

Kaynak: Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı ve TÜİK verilerinden derlenmiştir.

Tablo 3.11’de görüleceği üzere, 2000 yılı tarımsal ürünlerin ihracatı 3 milyar 856 milyon dolar, tarımsal ürünlerin ithalatı 4 milyar 156 milyon dolar olarak gerçekleştiği görülmekte ve dış ticaret dengesinin 300 milyon dolar açık verdiği görülmektedir. Söz konusu yılda tarım ürünleri ihracatının tarım ürünleri ithalatını

karşılama oranı %92,8'dir. 2010 yılında, tarım ürünleri ihracatı 12 milyar 664 milyon dolar, tarım ürünleri ithalatı 12 milyar 881 milyon dolar olarak gerçekleştiği görülmekte ve dış ticaret dengesinin 217 milyon dolar açık verdiği görülmektedir. Söz konusu yılda tarım ürünleri ihracatının tarım ürünleri ithalatını karşılama oranı %98,3'tür. 2019 yılına gelindiğinde, tarım ürünleri ihracatı 23 milyar 395 milyon dolar, tarım ürünleri ithalatı 20 milyar 662 milyon dolar olarak gerçekleştiği görülmekte ve dış ticaret dengesinin 2 milyar 733 milyon dolar fazla verdiği görülmektedir. Söz konusu yılda tarım ürünleri ihracatının tarım ürünleri ithalatını karşılama oranı %88,3 seviyesinde olduğu görülmektedir.

Tarım ürünleri dış ticaretinin yanı sıra 2000-2018 yılları arası tarımsal hammadde dış ticaret rakamlarına bakıldığında, tarımsal hammadde ihracatı sürekli artış kaydettiği görülmektedir. Bununla birlikte tarımsal hammadde ithalatında da aynı şekilde sürekli bir artışın olduğu gözlemlenmektedir (Tablo 3.12).

Tablo 3.12. Türkiye Tarımsal Hammadde Dış Ticareti (Milyon Dolar).

Yıl	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi	İhracat Değişim (%)	İthalat Değişim (%)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
2000	313	2.023	-1.710	-	-	15,5
2005	595	3.196	-2.601	90,1	57,9	18,6
2010	795	5.467	-4.672	33,6	71,1	14,5
2015	883	5.170	-4.287	11,1	-5,4	17,08
2018	938	6.003	-5.065	6,2	16,1	15,63

Kaynak: TÜİK verilerinden derlenmiştir.

Tablo 3.12'de görüleceği üzere, 2000 yılı tarımsal hammadde ihracatı, 313 milyon dolar, tarımsal hammadde ithalatı 2 milyar 23 milyon dolar olarak gerçekleştiği görülmekte ve dış ticaret dengesi 1 milyar 710 milyon dolar açık verdiği görülmektedir. Söz konusu yılda tarımsal hammadde ihracatının tarımsal hammadde ithalatını karşılama oranı %15,5'dir. 2018 yılı verileri incelendiğinde, tarımsal hammadde ihracatı 938 milyon dolar, tarımsal hammadde ithalatı 6 milyar 3

milyon dolar olarak gerçekleştiği görülmekte ve dış ticaret dengesi 5 milyar 65 milyon dolar açık verdiği görülmektedir. Söz konusu yılda tarımsal hammadde ihracatının tarımsal hammadde ithalatını karşılama oranı %15,6 olarak gerçekleştiği gözlemlenmektedir.

Tarımsal hammaddeler içinde en önemli ürün gurubunu, büyük kısmı pamuktan meydana gelen dokuma için uygun lifler oluşturmaktadır. 1970’li ve 1980’li yıllarda 300-400 milyon dolar seviyesine ulaşan pamuk ihracatı 1995-2005 yılları arasında 100 milyon dolar seviyesine düştüğü görülmektedir. Bu durum, tarımsal hammaddelerin ihracatında meydana gelen azalmayı açıklar niteliktedir. Pamuk ihracatında meydana gelen azalışın en önemli nedeni ise, dokuma ve konfeksiyon endüstrisindeki gelişmelerdir. Söz konusu gelişmelerle beraber, hammaddeye olan ihtiyacın artması, yurtiçi hammadde üretiminin ihracata ayrılan bölümünün azalması, hatta yurtiçi hammadde üretiminin yetersizliğine neden olmaktadır (Taşdan, 2005, s. 54). Ülkemizde dış ticareti yapılan tarımsal ürünler içerisinde gıda maddeleri de önemli ölçüde yer almaktadır. Gıda maddeleri dış ticaret verilerine bakıldığında, gıda maddelerinin ihracat ve ithalat rakamlarında sürekli bir artışın olduğu görülmektedir (Tablo 3.13).

Tablo 3.13. Türkiye Gıda Maddeleri Dış Ticareti (Milyon Dolar).

Yıllar	İhracat	İthalat	Denge	İhracat Değişim (%)	İthalat Değişim (%)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
2000	3.543	2.133	1.410	-	-	166,10
2005	7.714	3.284	4.430	117,7	53,9	234,90
2010	11.869	7.413	4.456	53,9	125,7	160,10
2015	16.561	10.889	5.672	39,5	46,9	152,02
2019	19.850	16.428	3.422	19,9	50,9	120,83

Kaynak: TİİK dış ticaret veri tabanı.

Tablo 3.13'te görüleceği üzere, incelenen dönem içerisinde gıda maddeleri ihracatı 2000 yılında 3,5 milyar dolardan 2019 yılı itibarıyla 19,9 milyar dolar seviyesine yükseldiği görülmektedir. Bu gelişmede ki ana faktör, tarımsal ürünlerin ihracatı içerisinde en önemli paya sahip olan sebze ve meyve ihracatındaki artış olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu grupta yer alan en önemli ihracat ürünleri kuru meyveler (kuru kayısı, kuru incir, kuru üzüm, fındık), turunçgiller ve kuru baklagillerdir. Kuru meyveler için Avrupa Birliği (AB) Ülkeleri, turunçgiller için Rusya ve kuru baklagiller için, Irak ve Uzak Doğu Ülkeleri en önemli ihracat pazarlarıdır. Sebzeler içerisinde en önemli payı domates alırken, sebzeler içerisindeki konserve ürünlerinin ihracatında gözlemlenen artış da önemlidir. Türkiye hububat ihracatında söz sahibi olmamasına karşın, hububat üretim miktarının iyi olduğu yıllarda önemli ölçüde ihracat yapabilmektedir (Özdemir, 2013, s. 57). Hububatlar içinde en önemli ürünlerin başında buğday gelmektedir. Hububat mamulleri içinde de; makarna, bisküvi ve buğday unu başı çekmektedir. Tahıl ürünlerine verilen üretim ve fiyat desteklerinin oldukça büyük seviyelere erişmesi ile arz fazlalığının meydana gelmesi ihracatı ortaya çıkaran önemli bir neden olarak karşımıza çıkmaktadır (Taşdan, 2005, s. 54).

Türkiye fındık, kiraz, incir ve kayısı üretiminde ve ihracatında dünyada lider konumundadır. Dünyada fındık üretiminin %67'sini, kiraz üretiminin %26'sını, incir üretiminin %27'sini ve son olarak da dünya kayısı üretiminin %23'ünü tek başına gerçekleştirmektedir. Türkiye'de yıllar itibarıyla değişiklik olmakla beraber bir yılda 500-750 bin ton arası fındık üretimi gerçekleşmektedir. Bu üretim miktarı dünya fındık üretiminin %67'sine tekabül etmektedir. Ülkemiz, Eylül 2018 ile Mayıs 2019 tarihleri arasında 1,4 milyar dolarlık fındık ve fındık ürünleri ihracatı gerçekleştirmiştir. 2018 yılında üretimi gerçekleşen 306 bin ton incir üretiminin, kuru ve taze olarak ihracatından 286 milyon dolarlık döviz girdisi elde edilmiştir. 627 bin ton üretim ile dünya kiraz üretiminin %26'sını karşılayan Türkiye, 162 milyon dolar kiraz ihracatı yapmıştır. Kayısı üretimi ise, 750-985 bin ton arasında değişiklik göstermektedir. Kayısı ihracatından ise, 294 milyon dolarlık gelire ulaşıldığı görülmektedir. Böylelikle sadece söz konusu bu dört üründen 2018 yılında 2,17 milyar dolar gelir elde edildiği görülmektedir. Türkiye fındık, kiraz, kayısı ve incir üretiminde birinci sırada yer aldığı gibi; haşhaş tohumu, kavun, karpuz ve ayva

üretiminde ikinci; antepfıstığı, kestane, mercimek, vişne ve salatalıkta üçüncü; elma, zeytin, ceviz, domates, ıspanak, biber ve patlıcanda ise dördüncü sırada yer almaktadır. Türkiye tarım ürünleri üretiminde Avrupa'nın ve Dünya'nın önde gelen ülkesi konumundadır. 2000-2019 yılları arasında tarla bitkileri üretimi 58 milyon tondan 64,4 milyon tona, sebze üretimi 25,8 milyon tondan 30 milyon tona, meyve üretim miktarı 13,3 milyon tondan 22,3 milyon tona çıktığı görülmektedir. Toplam bitkisel üretim miktarı ise, 98 milyon tondan 117 milyon tona yükselmiş, üretim miktarında meydana gelen bu artış ihracata da olumlu yansımakta ve 2000 yılında 3.8 milyar dolar olan tarımsal ürün ihracatı 2019 yılında 23,4 milyar dolara yükseldiği görülmektedir (www.tarimorman.gov.tr).

Türkiye'nin toplam ihracatı ve bu toplam ihracat içerisindeki tarımsal ürün ihracat rakamları ile dünyanın toplam ihracatı ve bu toplam ihracat içerisindeki toplam tarımsal ürün ihracat rakamlarına karşılaştırmalı olarak bakılması yerinde olacaktır. Dünya tarımsal ürün ihracatı içerisinde Türkiye'nin payı, 2000 yılında %0,72 seviyesinde olup, 2010 yılında %0,96 seviyesine yükselmiş ve son olarak 2019 yılına gelindiğinde %1,32 seviyesine yükseldiği görülmektedir (Tablo 3.14).

Tablo 3.14. Türkiye ve Dünya'nın Toplam İhracat ve Tarımsal Ürün İhracatının Genel Görünümü (1000 Dolar).

Yıl	Türkiye'nin Toplam İhracatı	Türkiye'nin Tarımsal Ürün İhracatı	Pay (%)	Dünyanın Toplam İhracatı	Dünya Tarımsal Ürün İhracatı	Pay (%)
2000	27.775.359	3.856.470	13,9	6.311.127.227	534.085.257	8,5
2005	73.476.408	8.092.477	11,0	10.170.063.099	820.265.685	8,1
2010	113.883.451	12.664.422	10,9	11.886.316.783	1.316.709.827	8,8
2015	143.850.376	17.180.837	11,9	16.107.088.024	1.508.461.709	9,4
2019	180.718.281	23.394.512	12,9	18.740.622.631	1.780.359.150	9,5

Kaynak: <https://comtrade.un.org/> Erişim Tarihi: 04.07.2020 ve Türkiye'nin Tarımsal Ürünlerdeki İhracat Rekabet Gücünün Ölçülmesi: 1996-2015 Dönemi Üzerine Bir Analiz, 2016.

Tablo 3.14 incelendiğinde, 2000 yılında, Türkiye'nin toplam ihracatı 27 milyar 775 milyon dolar seviyesinde olup, bu toplam ihracatın %13,9'unu 3 milyar 856 milyon dolar ile tarımsal ürünlerin ihracatı oluşturmaktadır. Aynı yıl içerisinde dünya tarımsal ürün ihracatının dünya toplam ihracatı içerisindeki payı %8,5 seviyesinde olduğu görülmektedir. 2010 yılında, Türkiye'nin toplam ihracatı 113 milyar 883 milyon dolar seviyesinde olup, bu toplam ihracatın %10,9'unu 12 milyar 664 milyon dolar ile tarımsal ürünlerin ihracatı oluşturmaktadır. Aynı yıl içerisinde dünya tarımsal ürün ihracatının dünya toplam ihracatı içerisindeki payı %8,8 seviyesinde olduğu görülmektedir. 2010 yılına kadar olan süreçte, tarımsal ürün ihracatında dalgalanmalar meydana geldiği ve yüzdelik pay sürekli düşüş eğilimi gösterdiği görülmektedir. 2019 yılına gelindiğinde ise, Türkiye'nin toplam ihracatı 180 milyar 718 milyon dolar seviyesinde olup, bu toplam ihracatın %12,9'unu 23 milyar 395 milyon dolar ile tarımsal ürünlerin ihracatı oluşturmaktadır. Aynı yıl içerisinde dünya tarımsal ürün ihracatının dünya toplam ihracatı içerisindeki payı %9,5 seviyesinde olduğu görülmektedir.

3.3.3. Sanayi için işgücü

Bütün gelişmiş ülke tecrübelerinden anlaşılabileceği üzere, endüstrileşmenin hız kazanmasında en önemli etkenlerden biri tarımdan sanayi sektörüne iş gücü transferinin gerçekleşmesidir. Bu vasıta ile sanayi sektörü ihtiyaç duyduğu ucuz iş gücünü kırsaldan temin etmektedir. Kırsal kesimden ucuz işgücünün temin edilmesi sanayi sektöründe maliyetlerin düşmesine neden olmaktadır. Böylelikle sanayi sektöründe ki sermaye birikiminin bir kısmının şüphesiz tarım sektöründen dışarıya itilmiş olan ucuz işgücünden elde edilmektedir (Dinler, 2000, s. 71).

Gelişmekte olan ülkelerde tarım kesiminde emek fazlası vardır. Bunun nedeni olarak iki ana faktörden söz edilebilir. Birincisi, kırsaldaki hızlı nüfus artışıdır. İkincisi ise, tarımsal faaliyetlerde makinalaşmanın artması ile beraber makinelerin işgücünü ikâme etmesidir. Her ne kadar bazı tarımsal faaliyetlerde makine kullanımı sınırlı olsada ekim, hasat ve toprak işleme gibi birçok tarımsal faaliyetlerde makinelerin kullanımlarının artması, kırsal kesimde tarımsal emek fazlalığının ortaya çıkmasına ve binlerce işgücünün işsiz kalmasına neden olmaktadır. Söz konusu tarım sektöründeki fazla işgücünün eğitilmesi suretiyle

kalifiye işgücüne dönüştürülmesi ve diğer sektörlerde istihdamının sağlanması şüphesiz iktisadi gelişmeye katkı sağlayacaktır (Doğan, 2009, s. 381).

Gelişme sürecinin ilerleme kaydetmesiyle beraber gelişmekte olan ülkelerde toplam nüfus içerisindeki kırsal nüfusun payı azalmaktadır. Ülkemizde de benzer bir eğilim söz konusudur. 2000 yılında Türkiye nüfusunun %35,1'i kırsal kesimde yaşarken bu oranın 2019'da %7,2 seviyesine düştüğü görülmektedir (Tablo 3.15).

Tablo 3.15. Türkiye’de Kent ve Kır Nüfusunun Seyri, (2000-2019)

Yıllar	Kentsel Nüfus	Kentsel Nüfusun Toplam Nüfus İçindeki Oranı (%)	Kırsal Nüfus	Kırsal Nüfusun Toplam Nüfus İçindeki Oranı (%)	Toplam Nüfus
2000	44.006.274	64,9	23.797.653	35,1	67.803.927
2005	48.546.680	70,5	20.038.417	29,5	68.860.539
2010	56.222.356	76,3	17.500.632	23,7	73.722.988
2015	72.523.134	92,1	6.217.919	7,9	78.741.053
2019	77.151.280	92,8	6.003.717	7,2	83.154.997

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), İstatistik Göstergeler.

Tablo 3.15’te görüleceği üzere, 2000 yılında kentsel nüfus 44 milyar ile toplam nüfusun %64,9’unu, kırsal nüfus ise 23,8 milyar ile toplam nüfusun %35’ini oluşturmaktadır. 2010 yılında kentsel nüfus 56,2 milyar nüfus ile toplam nüfusun %76,3’ünü, kırsal nüfus ise 17,5 milyar ile toplam nüfusun %23,7’sini oluşturmaktadır. 2019 yılına gelindiğinde ise, kentsel nüfus 77,2 milyar nüfus ile toplam nüfusun %92,8’ini, kırsal nüfus ise 6 milyar nüfus ile toplam nüfusun %7,2’sini oluşturmaktadır. Diğer yandan, ülkemizde istihdam yapısında da belirgin şekilde değişiklik olduğu görülmektedir. Tarımda çalışanların toplam istihdam

içerisindeki payı ve tarımda istihdam edenlerin sayısında azalış gözlemlenmektedir (Tablo 3.16).

Tablo 3.16. İstihdam Edilenlerin İktisadi Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı, 15 + Yaş.

Yıllar	Tarım (Bin Kişi)	Tarım (%)	Sanayi (Bin Kişi)	Sanayi (%)	Hizmetler (Bin Kişi)	Hizmetler (%)
2000	7.769	34,5	3.810	24,5	10.001	40,9
2005	5.154	29,5	4.178	24,7	10.735	45,8
2010	5.683	23,3	4.496	20,8	12.417	55,9
2015	5.483	20,6	5.332	20,0	15.805	59,4
2019	5,123	18,3	5,554	19,9	17,440	61,8

Kaynak: TÜİK Temel İstatistikler, İstihdam, İşsizlik Ve Ücret Veri Tabanı.

Tablo 3.16’da görüleceği üzere, 2000 yılında tarım sektörünün toplam istihdam içerisindeki payı %34,5 ile 7,8 milyon kişi, sanayi sektörü %24,5’lik pay ile 3,8 milyon kişi ve hizmetler sektörü %40,9’luk pay ile 10 milyon kişi olduğu görülmektedir. 2010 yılında tarım sektörünün toplam istihdam içerisindeki payı %23,3 ile 5,7 milyon kişi, sanayi sektörü %20,8’lik pay ile 4,5 milyon kişi ve hizmetler sektörü %55,9’luk pay ile 12,4 milyon kişi olduğu görülmektedir. 2019 yılına gelindiğinde, tarım sektörünün toplam istihdam içerisindeki payı %18,3 ile 5,1 milyon kişi, sanayi sektörü %19,9’luk pay ile 5,6 milyon kişi ve hizmetler sektörü %61,8’lik pay ile 17,4 milyon kişi olduğu görülmektedir.

Tarımda istihdam edilen işgücünde yıllar itibariyle bir azalmanın olduğu görülmektedir. Hiç şüphesiz ki bu azalmada teknolojik gelişmelerle birlikte tarımsal faaliyetlerde yeni yöntem ve tekniklerin kullanılmasının önemli ölçüde etkisi

olmaktadır. Sanayi ve hizmetler sektörlerinde istihdam edilen nüfusa baktığımızda yıllar itibariyle bir artış eğiliminde olduğu görülmektedir. Sanayi ve hizmetler sektöründe istihdam edilen kişi sayısının artmasının bir nedeni de, tarım sektöründe istihdam edilenlerden bir kısmının söz konusu sektörlere kayması olarak değerlendirilmektedir. Tarım sektörü, yapısından dolayı önemli ölçüde işgücüne gereksinim duymaktadır. Türkiye’de tarım sektöründe istihdam edilenlerin büyük bir paya sahip oldukları görülmektedir. Çünkü Türkiye’de, kırsalda hayatını sürdürenler için tarımsal faaliyetler bir yaşam biçimi haline gelmiştir (Tuna, 1993, s. 65). Tarım sektörünün toplam istihdam içerisindeki payı yıllar itibariyle azalma eğilimi göstermektedir. Tarım sektörünün toplam istihdam içerisindeki payı her ne kadar azalma eğilimi gösterse de halen ülkemizde önemli sayıda tarımda çalışan kesim bulunmaktadır.

Geleneksel yapıya sahip tarım sektöründe, toprak ile emek “asli girdiler” diye ifade edilmektedirler. Söz konusu girdilerin üretimdeki payı, diğer bir üretim faktörü olan sermaye mallarının payından yüksek olduğu söylenebilir. Tarım sektörünü diğer sektörlerle mukayese edildiğinde, emek yoğun üretim yöntemlerinin tatbik edildiği bir sektör olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak günümüz tarım sektörü incelendiğinde, ekonomik ve teknolojik gelişmelerle beraber tarımsal faaliyetlerde de bir değişim söz konusu olmaktadır. Tarımsal ürünlerin üretiminde toprak ve emeğin payında giderek azalış yaşanmakta ve sermayenin payında ise, göreceli olarak artış yaşanmaktadır. Ekonomi gelişim gösterirken tarım sektörünün ekonomiyle bütünleşmesi artmakta, böylelikle tarımsal faaliyetler neticesinde piyasaya daha çok ürünler sunulmakta ve tarım sektörü diğer sektörlerden daha çok girdi satın alımını gerçekleştirmektedir (Doğan vd, 2015, s. 37).

3.3.4. Sanayi sektörü için tasarruf ve sermaye

Tarımın iktisadi kalkınmaya bir diğer katkısında, tarımdan elde edilen gelirlerin bir bölümünün yeni yatırımlara yönlendirilmesi olarak ifade edilen sermaye katkısıdır. Tarımsal faaliyetler neticesinde elde edilen gelirlerin tekrar yeni yatırımlarda kullanılması ve kırsalda hayatını sürdüren iş gücünün, tarımsal faaliyetlerde istihdamının sağlanması ülkelerin iktisadi açıdan gelişmeleri için önem arz etmektedir (Doğan vd., 2015, s. 38). Türkiye’de de iktisadi gelişim sürecinde

tarımda verim artışının meydana gelmesinden kaynaklanan sermaye birikiminin tarım haricindeki sektörlere aktarıldığı görülmektedir (Doğan, 2009, s. 383). Bunun en belirgin örneği olarak, küçük köylü çiftçilerin tasarruflarını bankalarda değerlendirmeleri ve büyük toprak sahiplerinin endüstriyel faaliyetlere yapmış oldukları yatırımlar gösterilebilmektedir (Erbaş, 2016, s. 214).

İktisadi gelişim sürecinin başlangıç aşamasında, yatırım ve tasarrufların kaynağı olan tarım, endüstrileşmenin başlangıç safhasında yatırımların finansmanının sağlanması yönüyle önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarım aynı zamanda endüstrileşmenin ihtiyacı olan sermaye birikimini temin eden önemli kaynaklardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. İktisadi gelişimin ilk safhasında, tarımsal sermaye, sürükleyici olmasa da, hazırlayıcı ve besleyici bir rol üstlenmektedir. Gelişmiş ülke konumundaki İsveç'te demir ve kereste, İngiltere de kömür, ABD ve Kanada da ise tarımda yaşanan gelişmeler neticesinde ortaya çıkan sermaye birikimi, endüstrileşmenin başlamasında temel unsur olduğu görülmektedir. Gelişmiş ülkeler, iktisadi gelişim süreçlerinde, tarımda yenilikleri gerçekleştirerek, tarımsal üretimi ve verimliliği ziyadeleştirerek, sınai ve zirai sektörlerin uyumlu hale gelmesini sağlayarak endüstrileşmeye hız kazandırmaktadırlar (Knox, 2002, s. 1).

Tarımsal kesimde, gelir seviyesi ve marjinal tasarruf eğiliminin düşük ve marjinal tüketim eğiliminin yüksek olması durumuna bakıldığında, söz konusu tarım kesiminde sermaye birikiminin ortaya çıkmayacağı düşünülebilir. Bu sebeple, tarımda yalnız zorunlu tasarruflar söz konusu olabilmektedir. Tarımsal kesimden alınacak olan vergiler, zorunlu tasarrufların başında gelmektedir. Fakat tarımsal gelir dağılımında istikrarsızlık olduğu söylenebilir. Özellikle endüstrileşmenin ilk aşamalarında, şehirleşme, nüfus ve gelir artışı neticesinde tarım ürünlerine olan talepte artış yaşanması, ilk safhada büyük çiftçilerin gelirlerinin yükselmesine neden olmaktadır. Böylelikle, tarımsal kesimde biriken fonlar, büyük kentlere ve dolayısıyla sanayi sektörüne doğru aktarılması söz konusu olmaktadır (Knox, 2002, s. 4; Han, 1978, s. 1).

Zorunlu ve gönüllü tasarruflar haricinde, iç ticaret hadlerinde meydana gelen gelişmeler tarım sektöründen sanayi sektörüne doğru sermaye transferine yol açmaktadır. Ekseriyetle tarımın aleyhine gelişmekte olan iç ticaret hadleri, tarım

sektörü haricindeki ürünlerin fiyatlarının daha hızlı artmasına neden olmaktadır (MacDonald, 1999, s. 11). Bu durum tarım sektöründen diğer sektörler olana gelir transferinin artmasına neden olmaktadır (Aydemir ve Pıçak, 2008, s. 131). Az gelişmiş ülkelerin endüstrileşme safhalarında zorunlu hammaddelerin, yatırım ve ara mallarının ithal edilebilmesi döviz rezervlerine bağlı olmaktadır. Söz konusu ülkelerin ekonomileri tarım sektörüne dayalı olduğundan dolayı, sanayi yatırımlarının finansmanında, tarımsal ürünlerin ihracatı yoluyla elde edilen dövizler, en önemli kaynaktır (Gürler, Karkacier ve Şimşek, 1995, s. 8). Bu duruma bağlı olarak dış ödeme de yaşanan güçlükler kalkınmayı ve endüstrileşmeyi geciktiren önemli etkenlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Anlaşılacağı üzere, endüstrileşmede ilk itici güç tarımsal sermayeden kaynaklanmakta ve tarımsal üretimde ortaya çıkan verim artışları endüstrileşme de gelişimi sağlayan temel faktörlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte sanayi, tarımsal üretim teknolojisinin gelişmesi görevini üstlenmesiyle beraber, tarımsal ürün talebi ile tarımsal gelirlerin artmasını da sağlamaktadır (Aydemir ve Pıçak, 2008, s. 132).

Her ülke genel itibariyle sanayinin hammadde ihtiyacının bir bölümünü tarımdan temin etmektedir. Bu yönüyle tarım sektörü, tarımsal faaliyetlere dayalı endüstrilerin gelişmesinde önemli sektörlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarımsal faaliyetler ile geçimini temin eden nüfus, bir taraftan tarıma dayalı endüstrilerin hammadde ihtiyacını karşılarken diğer yandan diğer sektörlerin üretmiş olduğu mal ve hizmetlere talep oluşturmaktadır. Bundan dolayı tarım ve sanayi sektörlerinin birbirleri ile etkileşim halinde olduğunu söylemek mümkündür. Sektörler arası etkileşimin artması nispetinde sektörlerdeki gelişme artmakta ve kalkınma sağlanmaktadır (Uzundumlu, 2012, s. 39).

Ülkemizde, tarımsal hammaddeleri işleyen endüstri kolları imalat sanayi içinde bulunan; dokuma ve gıda endüstrisi olarak iki guruba ayrılmaktadır. Dokuma endüstrisinin alt kolları olarak; yün ipliği, pamuk ipliği, pamuklu ve yünlü dokuma sayılmaktadır. Gıda endüstrisi ise; un, şeker, süt, bitkisel yağ, konserve ve et alt kollarından meydana gelmektedir (Tufan, 1997, s. 448). Gıda endüstrisinde üretilen gıda ürünlerinin hammaddelerinin endüstride işlenme oranları farklılık göstermektedir (Tablo 3.17).

Tablo 3.17. Bazı Tarım Ürünlerinin Sanayide Kullanım Oranları.

Tarımsal Ürün	Sanayide Kullanım Oranı (%)
Şeker Pancarı	100
Çay	100
Fındık	95
Ayçiçeği	90
Makarnalık Buğday	65
Süt	40
Kırmızı Et	6-7
Beyaz Et	5
Domates	20-30
Üzüm	3-5
Meyve	9-10
Sebze	5-6

Kaynak: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Gıda ve İçecek Sektörü Raporu (2019).

Tablo 3.17 incelendiğinde, tarımsal ürünlerden şekerpancarı ve çayın üretim miktarının tamamının sanayide kullanıldığı görülmektedir. Söz konusu tarımsal ürünleri fındık %95 ve ayçiçeği %90 ile takip etmektedir. Bazı endüstri bitkilerinin 2019 yılı üretim miktarlarına bakıldığında, üretimde başı buğday ve şeker pancarı çekmekte, buğdayın üretim miktarı 19 milyon ton, şekerpancarının üretim miktarı ise 18 milyon ton olarak gerçekleştiği görülmektedir. Bununla birlikte, söz konusu yılda mısır 6 milyon ton, patates 5 milyon ton, fındık 776 bin ton, pamuk 2,5 milyon ton, ayçiçeği 2,1 milyon ton, çay 1,5 milyon ton ve zeytin 1,5 milyon ton üretildiği görülmektedir (TÜİK, 2019).

3.3.5. Sanayi sektörünün üretimi için pazar

Türkiye'nin iktisadi ve toplumsal gelişiminde önemli bir yer tutan tarım sektörünün geçmişten günümüze çok mühim vazifeleri üstlendiği ve gelecekte de bu vazifeleri üstleneceği bilinmektedir. Tarım sektörü, gıda üretiminin güvenliği ve sanayiye hammadde temin etmesi gibi sebeplerden dolayı gelişmiş ülkeler için de

stratejik ve vazgeçilemez bir sektör konumunda olduğu görülmektedir (Silsüpür, 2011, s. 1). Bu sebeple tarım sektörünün, tarıma dayalı olan sanayi kollarının gelişiminde önemli rol oynadığını söylemek mümkündür. Tarım sektörü hem tarıma dayalı sanayi kollarının hammadde ihtiyaçlarını karşılamakta hem de diğer sektörlerde üretimi yapılan mal ve hizmetlere talep oluşturup ekonomiye katkı sağlamaktadır. Tarım sektöründe meydana gelebilecek büyüme neticesinde, sektörler arasındaki alım-satım münasebetleri de artış gösterecek ve bunun neticesinde tarım sektörünün, ekonomi ile bütünleşmesi sağlanacaktır. Böylece tarım sektörü, sanayi sektörünün ve diğer sektörlerin gelişimine yardımcı olacaktır (Dura, 1987, s. 24). Dolayısıyla tarım sektörü ile birçok sektörün etkileşim halinde olduğunu söylemek mümkündür. Sektörler arasındaki bu etkileşimin derecesi ise sektörlerdeki gelişme ve büyüme ekseninde artış göstermekte ve çeşitlilik arz etmektedir (Kıral ve Akder, 2000, s. 9).

Tarım yalnız fiziksel ve biyolojik çıktı üreten bir sektör şeklinde düşünülmemelidir. Tarım sektörü birçok sektörü kapsamaktadır. Bunlar; küçük aile işletmeleri, büyük şirket işletmeleri, kredi ve diğer girdi sağlayan işletmeler, tarımsal mamulleri işleyerek yeni mamul haline getiren işletmeler, taşıma işletmeleri, toptancılar ve oteller ve perakendeciler gibi birçok ekonomik oluşumu içine almakta ve söz konusu ekonomik oluşumların gelişiminde önemli roller üstlenmektedir (Ege, 2011, s. 2). Türkiye de mevcut tarımsal yapıya baktığımızda bu yapı kapsamında küçük tarım işletmelerinin egemenliğinin olduğu görülmektedir. Nedeni ise; yetersiz seviyede finansman kaynağının olması, teknoloji kullanımının yetersiz düzeyde olması ve diğer sektörlerle göre gelir dağılımından tarım sektörünün almış olduğu pay oranının düşük olmasıdır (Turan, 2013, s. 134).

Tarım sektörünün pazar katkısını somutlaştırmak amacıyla tarımsal üretimin uyardığı girdi talebine bakılması yerinde olacaktır. Tarım sektörüne girdi sağlayan sanayi kolları ile tarımın ilişkisi çeşitli şekillerde ortaya çıkmaktadır (Demirbaş ve Tosun, 2005, s. 30):

- Entansif tarımın (modern tekniklerle yapılan verimi yüksek tarımın) yaygın hale gelmesi ve sulanabilir tarım alanlarının artması neticesinde, tarımsal

girdi kullanımı artmakta ve tarım sektörünün sanayi mallarına olan talepte de paralel olarak artış yaşanmaktadır.

- Tarım sektöründe girdi olarak kullanılan sanayi mallarına olan talep artışı söz konusu sanayilerin gelişmesine ve yeni yatırımların yapılmasına neden olmaktadır.

- Modern tarım yöntemlerinin kullanılması neticesinde verimlilik ve üretim miktarında artış yaşanmaktadır. Bu artış kırsalda gelir seviyesinin artmasına ve hayat şartlarının iyileşmesine sebep olmaktadır. Bu durum diğer sanayi ürünlerine olan talep miktarının artması sonucunu doğurmaktadır.

- Üretim miktarı ve verimin artması tarım sektörüne dayalı endüstrilerin gelişmesine katkı sağlamaktadır.

- Özellikle modern tarım alet ve makinalarının kullanımı tarımsal faaliyetlerde iş gücüne olan ihtiyacı azaltmaktadır.

Tarım sektörüne girdi veren veya tarımın girdi talebinde bulunduğu endüstriler; karma yem, tohum ve fidan üretimi, tarımsal mekanizasyon, gübre ve tarımsal ilaç endüstrileri şeklinde sıralanmaktadır (Doğan, 2009, s. 379).

Hayvancılık faaliyetleri içinde toplam işletme giderlerinin takriben %70'i yem masraflarından oluşmaktadır. Gıda ve Kontrol Genel Müdürlüğü (GKGM) kayıtlarına göre, 1960 yılı itibariyle, 4 adet olan karma yem fabrikası, 2019 yılına gelindiğinde 525'e yükselmiştir. Karma yem üretim miktarı ise 1960 yılı itibariyle 6 bin ton seviyesinde iken, 2019 yılına gelindiğinde 24 milyon ton seviyesine yükseldiği görülmektedir. Ülkemizde tohumluk üretimi, tohumculuk sektöründeki gelişmelerle birlikte son yıllarda artış eğilimi göstermektedir (Doğan, 2009, s. 380). 1980'li yıllarda toplam tohumluk üretimi takriben 165 bin ton seviyesinde iken, 2000'li yıllarda yaklaşık 252 bin ton seviyesine yükselmiş, 2019 yılına gelindiğinde ise 1 milyon 143 bin ton seviyesine yükseldiği görülmektedir. 2019 yılı üretilen tohumluğun %42'si buğday, %22'si patates, %16'sı arpa, %5'i mısır ve %3'ü ayçiçeği oluşturmaktadır (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2019).

Gübre üretimi ve tüketimine bakıldığında, yıllar itibariyle dalgalı bir seyir halinde olduğu görülmektedir. Doğan (2009) yaptığı çalışmada, tarımda tüketilen gübre miktarının üretim miktarından fazla olduğunu, dolayısıyla son yıllarda gübre ihtiyacının ithalat yoluyla karşılandığını söylemektedir. 2019 yılı verilerine

bakıldığında ise, yine aynı şekilde gübre tüketim miktarının üretim miktarından fazla olduğu ve gübre ihtiyaının ithalat yoluyla karşılandığı gzlenlenmektedir (<https://www.tarimorman.gov.tr>).

Ülkemizde tarım ilaçları sanayi, 1950’li yıllarda kurulmaya başlamış olup, üretilen ilaçların büyük kısmı ülke içinde tüketilmektedir. Üretilen ilaçların bir bölümü ihraç edilmekte ve ülke ihtiyaının takriben %30’luk kısmı ithalat yoluyla karşılanmaktadır (Doğan 2009, s. 380).

SONUÇ

Tarım sektörü, ülkelerin gelişmişlik seviyesi hangi düzeyde olursa olsun, bütün ülkeler için ciddi anlamda önem arz etmektedir. Çünkü insanoğlunun yaşamını devam ettirebilmesi için gerekli gıda maddelerinin temini ile birlikte ihtiyaç duyulan hammaddelerin büyük bir kısmı tarım sektörü aracılığıyla elde edilir ve bu sektörün ikamesi düşünülememektedir. Tarım sektörünün birçok öneminin yanında iktisadi kalkınma süreci içerisinde tarım ile sanayi arasında önemli bir münasebet ve etkileşim vardır. Bu sebeple gelişmiş ülkeler, geçmişte tarıma dayalı olan ekonomilerinde, önce tarım sektörüne ağırlık verip bu sektörün gelişimini temin ettiği, sonrasında tarım sektöründen elde edilen kaynaklarla sanayileşmeye hız kazandırdığı görülmektedir.

Tarımın önemi birçok iktisatçı tarafından ortaya koyulmuştur. Bunların başında Fizyokratlar gelmektedir. Fizyokratlara göre, iktisatta en mühim sektör tarım sektörüdür ve ülkeler yalnız tarım sektörünün gelişmesini ve iyi bir seviyeye ulaşmasını temin ederek kalkınmayı gerçekleştirebileceklerini ifade etmektedirler. Fizyokratlar net hasılayı oluşturan yegâne üretim kaynağının tarım olduğunu savunmaktadır. Bir buğday tanesinin bir başakta yüzlerce buğday tanesinin ortaya çıkmasına sebep olduğu için, tarımı emeğin karşılığını veren tek üretim faktörü olarak değerlendirmektedirler.

Smith “Ulusların Zenginliği” adlı eserinde tarım faaliyetindeki kapitalist gelişmelerin önemini derinlemesine vurgulamaktadır. Tarımın bu önemini vurgulamasında Fizyokrasi akımı ile olan münasebetinin büyük bir payı vardır. Smith söz konusu eserinde, iktisadi politığın problemlerini, tarımın problemleri temelinde tarımdan esinlendiği örneklerle izah etmektedir. Smith tarımın ekonomik önemi konusundaki fikirlerini gayet kesin bir şekilde ifade ettiği görülmektedir. Bununla birlikte, endüstrinin gelişmesinin temelinin tarımsal üretkenliğin artırılmasına bağlı olduğunu savunmaktadır.

Tezde tarım sektörünün öneminin ve Türkiye ekonomisine katkılarının yukarıda unsurları ifade edilen Johnston ve Mellor (1961) tarafından çizilen çerçeve içerisinde ortaya konulması amaçlanmaktadır. Johnston ve Mellor (1961) tarımın

ekonomiye başlıca beş katkısının olduğunu belirtmektedir. Bu katkılar; toplumun beslenmesine olan katkısı, ihracat yoluyla sağlanan döviz gelirleri, sanayi için işgücü, sanayi sektörü için tasarruf ve sermaye ve son olarak sanayi sektörünün üretimi için pazar olarak ifade edilmektedir.

Bu kapsamda Johnston ve Mellor (1961)'de ifade edilen tarım sektörünün ekonomiye olan katkıları Türkiye özelinde değerlendirildiğinde, Türkiye'de tarımın beslenme ihtiyacını karşılamasındaki önemi, nüfusun artış göstermesiyle birlikte gittikçe arttığı görülmektedir. 1927 yılında 13,6 milyon olan nüfusun, 2000 yılında 67,8 milyon seviyesine yükseldiği, 2019 yılına gelindiğinde ise 83 milyon seviyesine yükseldiği görülmektedir. Dolayısıyla nüfus miktarında meydana gelen bu artışa paralel olarak daha çok bireyin beslenme ihtiyacının ortaya çıkması, tarım sektörünün önemini daha da arttırmaktadır. Türkiye'nin iklimi ve coğrafi konumu yönüyle birçok çeşitteki bitkinin yetiştirilmesine uygun bir konuma sahip olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca geniş ve verimli otlaklara sahip olması yine Türkiye'de önemli ölçüde hayvancılık faaliyetlerinin yürütülmesine sebep olmaktadır. Türkiye'de hayvancılık faaliyetleri neticesinde toplumun beslenmesinde önem arz eden et ve süt üretimleri de artış eğilimindedir. 2000 yılında sığırlardan elde edilen 8,7 milyon ton olan süt üretim miktarı 2019 yılında 20,8 milyon ton seviyesine yükselmiştir. Bununla birlikte 2000 yılında sığır et üretim miktarı 355 bin ton iken 2019 yılında 1 milyon ton seviyesine yükselmiştir. Aynı şekilde küçükbaş hayvanlardan elde edilen et ve süt üretim miktarları da söz konusu yıllar arasında artış gösterdiği görülmektedir.

Tarımın ekonomiye bir diğer katkısı da ihracat yoluyla elde edilen döviz gelirleridir. Türkiye'nin genel dış ticaret verilerine bakıldığında 2000 yılında 27,7 milyar dolar seviyesinde olan ihracat değeri 2019 yılında 180,7 milyar dolar seviyesine yükseldiği görülmektedir. 2000-2019 yılları arası tarım ürünleri dış ticaret rakamlarına bakıldığında ise 3,8 milyar dolardan 23,4 milyar dolar seviyesine çıktığı görülmektedir. Yani 2019 yılının toplam ihracat rakamlarının %12,9'luk kısmını tarım sektörü oluşturmaktadır. Türkiye'nin genel ithalat ve ihracat içerisinde, tarım sektörünün ithalat ve ihracat paylarında düşüş yaşanmaktadır. İthalat içerisinde tarım sektörünün payının düşüklüğü, bir yönüyle tarımsal ürünlerde ülkemizin kendine yeten bir ülke olduğunu göstermektedir. İhracat içerisindeki tarım sektörünün

payının düşük olması ise, işlenilmemiş tarımsal ürünlerin ihraç edilmesi yerine bu ürünlerin işlenip katma değerinin yükseltilerek pazarlandığını göstermektedir. Hayvansal ve bitkisel ürünlerde işlenmiş ürünlerin ihracat içerisindeki payının yükseltilerek toplumsal refahın artırılması gerekmektedir.

Bütün gelişmiş ülke tecrübelerinden anlaşılağı üzere, endüstrileşmenin hız kazanmasında önemli etkenlerden biri de tarımsal kesimden sanayi kesimine işgücü transferinin gerçekleşmesidir. Bu vasıtaıyla, sanayinin ihtiyaç duyduğu ucuz işgücü kırsal kesimden temin edilmekte, bu da maliyetlerin düşmesine neden olmaktadır. Gelişme sürecinin ilerlemesiyle birlikte, gelişmekte olan ülkelerde toplam nüfus içerisindeki kırsal nüfusun payı azalmaktadır. Türkiye’de de benzer bir eğilim söz konusudur. 1927 yılında toplam nüfus 13,6 milyon, kırsal nüfus %75,8 ile 10,3 milyon ve kentsel nüfus ise %24,2 ile 3,3 milyon seviyesinde iken; 2000 yılında toplam nüfus 67,8 milyon, kırsal nüfus %35 ile 23,8 milyon seviyesine düşmüş ve kentsel nüfus %65 ile 44 milyon seviyesine yükselmiş; 2019 yılına gelindiğinde ise, toplam nüfus 83 milyon seviyesine yükselmiş, kırsal nüfus %7,2 ile 6 milyon seviyesine düşmüş ve kentsel nüfus ise %92,8 ile 77 milyon seviyesine yükselmiştir. Kırsal kesimden kent merkezlerine nüfusun geçiş yapması istihdam yapısında da belirgin şekilde değişikliğe neden olmaktadır. 2000 yılında tarımda çalışanların toplam istihdam içerisindeki payı %34,5 iken, 2019 yılında bu oran %18,3’e düştüğü görülmektedir.

Tarım sektörünün ekonomiye bir diğerkatkısı da sanayi sektörüne tasarruf ve sermaye sağlamasıdır. Tarımsal faaliyetler neticesinde elde edilen gelirlerin tekrar yeni yatırımlara yönlendirilmesi ülkelerin iktisadi açıdan gelişmeleri için önem arz etmektedir. İktisadi gelişim sürecinin başlangıç aşamalarında, yatırım ve tasarrufların kaynağı olan tarım, endüstrileşmenin başlangıç safhalarında yatırım finansmanını sağlaması ve hammadde temin etmesi yönüyle önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Türkiye’de hammadde işleyen endüstri kolları imalat sanayi içerisinde bulunan; dokuma ve gıda sanayisi olarak iki guruba ayrılmaktadır. Dokuma sanayisinin alt dalları olarak; yün ipliğı, pamuk ipliğı, pamuklu ve yünlü dokuma sayılmaktadır. Gıda endüstrisi ise; un, şeker, süt, bitkisel yağ, konserve ve et alt kollarından oluşmaktadır. Gıda endüstrisinde üretilen gıda ürünlerinin hammaddelerinin endüstri de işleme oranları farklılık göstermektedir. Örneğın Türkiye’de şeker pancarının

sanayi de kullanılma oranı %100, çayın %100, fındık %95, ayçiçeği %90 ve sütün %40'tır.

Tarım sektörü tarıma dayalı olan sanayi kollarının gelişiminde önemli rol oynamaktadır. Tarım sektörü hem tarıma dayalı sanayi kollarının hammadde gereksinimlerini temin etmekte hem de diğer sektörlerde üretimi yapılan mal ve hizmetlere talep oluşturarak ekonomiye katkı sağlamaktadır. Tarım kesiminde meydana gelebilecek büyüme sonucunda, sektörler arasında alım-satım münasebetleri artacak, böylece tarım sektörünün ekonomi ile bütünleşmesi sağlanacaktır.

Tarımsal faaliyetler yerel halkın temel geçim faaliyetidir, dolayısıyla tarımsal üretimde meydana gelen artış, yerel halkın eğitim, gelir ve hayat standartlarında artışa neden olmakta ve böylece ülkenin kalkınmasına fayda ve katkısı olmaktadır. Tarımın bu rolü kısaca kırsal kalkınma içindeki rolüyle ilgilidir. Tarımın kalkınmaya arzu edilen desteği verebilmesi için, tarımsal üretimin ve üretimdeki verimliliğin artırılması gerekmektedir. Farklı bir deyişle öncelikle tarım sektörünün kalkınmasının gerçekleşmesidir. Tarımsal ürün üretiminde artış sağlanması öncelerde yalnız tarım alanlarının genişletilmesi suretiyle mümkün olurken, daha sonra ilaçlama ve doğal gübre gibi yöntemlerle verim artışı temin edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Modern teknik ve yöntemlerin gelişmesi ve tarımsal makinaların kullanılmasının yaygın hale gelmesi ile birlikte tarımsal üretimde verimlilik artışı yaşandığı görülmektedir. Günümüzde tarımsal kalkınmanın ve tarımda verimlilik artışının sağlanması ülkenin coğrafi, iklim, toprak yapısı gibi özellikleri dikkate alınarak kurumsal ve teknik yeniliklerin yapılması suretiyle mümkün olabilmektedir.

Tarım sektörü önemini her dönem önemli ölçüde korumuştur. Son dönemlerde tarımın diğer sektörlerle nazaran öneminin azalması, hiçbir öneminin olmadığı anlamına gelmemelidir. Tarım sektörü diğer sektörlerle kıyaslandığında daha vazgeçilemez ve stratejik bir öneme sahip olması sebebiyle büyük ölçekli işletmelerin, tarım sektörüne veya bu sektöre bağlı yan sektörlerle olan ilgisinde artış yaşandığı görülmektedir. Tarımsal faaliyetler, alanında uzman ve büyük ölçekli tarım

işletmeleri vasıtasıyla teknolojiye dayalı tarımsal yöntem ve tekniklerin kullanılarak yapılması gerekmektedir.

Ülkemizde tarımsal faaliyetlerde son yıllarda önemli gelişme ve ilerlemeler olmasına karşın gerek hayvansal gerek bitkisel üretimde hedeflenen verimlilik seviyesine ulaşılmadığı görölmektedir. Bu sebeple çiftçilerin öncelikle sertifikalı tohumları kullanması, aşı, ilaç, gübre, hayvan ve bitki sağlığı konularında eğitilmesi önem arz etmektedir. Bununla birlikte, kırsalda yaşayanlara kent hayatı daha cazip gelmesinden dolayı çiftçiler tarımsal üretimle uğraşmaktansa kentte asgari bir ücretle çalışmayı kabul etmektedirler. Bu sebeple çiftçilerin tarımsal üretime devam etmeleri için destekleme ve teşvik yapılması gerekmektedir.

Tarım sektörünün sahip olduğu özelliklerden dolayı, gelişim hızı diğer sektörlere kıyasla daha düşük seviyede seyrettiğinden GSYİH içerisindeki payı yıllar itibariyle giderek azalma göstermektedir. 2000 yılında GSYİH içerisindeki tarımın payı %12,2 iken, 2019 Yılına gelindiğinde %6,4'e düştüğü görölmektedir. Bununla birlikte, GSYİH içindeki tarım sektörünün payının düşüklüğü, bir yönüyle tarımsal ürünlerde ülkemizin kendine yeten bir ülke olduğunu göstermektedir.

Tarımsal üretim; üretimin doğal şartlara bağılı olması, belirsizlik ve risklerin çok olması, üretimin dönemsel olması, piyasa ile ilişkisinin zayıf olması, arz ve talep esnekliklerinin düşük olması ve üretimin dönemsel olması gibi kendine özgü özelliklere sahip olmasından dolayı diğer sektörlerle karşılaştırıldığında elde edilen gelir yönüyle bazı olumsuzluklara sahiptir. Bu dezavantajlar, tarım sektörünün bütün ülkelerin diğer sektörlerle kıyasla daha çok desteklenmesi gerektiğini göstermektedir. Bir ülkenin gelişmişliği hangi seviyede olursa olsun tarımın desteklenmesi gerektiği düşüncesini gündemlerinden düşürmemeleri ve tarımsal üretimde sürekliliği temin edecek önlemleri almaları gerekmektedir. Ülkelerin temel amaç ve hedeflerinden biriside tarımsal faaliyetleri icra eden çiftçinin hem gelir hem de toplumsal yönden diğer sektörlerde çalışan bireylerden geri kalmasına engellemektir. Bununla birlikte, piyasaları gözetmesi ve düzenlemesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Acar, M. (2006). *"DTÖ ve AB Işığında Türk Tarımının Geleceği"*. Ankara: Orion Yayınevi.
- Acar, M. (2008). *"Kalkınma Ekonomisi Seçme konular"*. Bursa: Ekin Yayınevi, Ed. Taban, S. ve Kar, M.
- Açıl, F., & Demirci, R. (1984). *"Tarım Ekonomisi"*. Ankara: Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları.
- Aksöz, İ. (1972). *"Zirai Ekonomiye Giriş"*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınevi, 2. Baskı.
- Aktan, R. (1972). *"Konjonktür ve Tarım"*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 27(2), 159-181.
- Alataş, S. (2014). *"Ekonomik Kalkınmayı Belirleyen Faktörler: Ampirik Bir Analiz"*. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Alkin, E. (1975). *"Gelir Ve Büyüme Teorileri"*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi.
- Altınbaş, E. (2005). *"Türkiye'de Sulama Birliklerinde Gelişmeler ve Sulama Birlikleri"*. Çanakkale: ÇOMÜ. Tarımsal Yapılar ve Sulama Ana Bilim Dalı Seminer Çalışması.
- Aydemir, C., & Pıçak, M. (2008). *"Ekonomik Gelişme Sürecinde Tarım-Sanayi İlişkilerinin Sektörler Arası Bütünleşmeye Etkileri"*. Diyarbakır: D. Ü. Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi 10, 129-147.
- Backhaus, J. G. (2012). *"Handbook of The History of Economic Thought Insights on The Founders of Modern Economics"*. New York: Springer.
- Bell, J. (1967). *"A History of Economic Thought"*. New York: The Ronald Press, 2. Baskı.

- Berber, M. (2019). *"İktisadi Büyüme ve Kalkınma"*. Trabzon: Ekin Yayınevi, 7. Baskı.
- Birleşmiş Milletler Emtina Ticareti İstatistikleri Veritabanı. (tarih yok). Erişim Tarihi: 4 Temmuz 2020, United Nations Commodity Trade Statistics Database: <https://comtrade.un.org/> adresinden alındı
- Boz, İ. (2004). *"Tarım sektörünün İktisadi Kalkınmadaki Rolü"*, Sami Taban-Muhsin Kar (Ed.) Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.
- Burtan Doğan, B. (2018). "İktisadi Kalkınmada Tarımsal Sektörün Rolü". M. Ş. Ertekin (Ed.), içinde, *"Tarım Ekonomisi ve Tarımsal Politikalar"* (s. 24-60). Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi, Yayın No:2717.
- Cinemre, H., & Kılıç, O. (2015). *"Tarım Ekonomisi"*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Ders Kitabı No:11, 5. Baskı.
- Commons, J. (1959). *"Institutional Economics, It's Place In Political Economy"*. Madison: Wisconsin Üniversitesi Press.
- Çakmak, E., & Zaim, E. (2005). "Türkiye Tarımında Toprak ve Emek Verimliliği". (Ed.), T. Bulutay içinde, *"Türkiye'de Tarımsal Yapı ve İstihdam"* (s. 321-351). Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Demirbaş, N., & Tosun, D. (2005). *"Türkiye'de Tarımın Sanayi ile Entegrasyonu, Ortaya Çıkan Sorunlar ve Çözüm Önerileri"*. ADÜ Ziraat Fakültesi Dergisi 2 (2), 27-34.
- Deran, A. (2005). *"Meyve Bahçelerinde Maliyetlerin Muhasebe Kuramı Çerçevesinde Hesaplanması ve Uygulamaları"*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Dernek, Z. (2006). *"Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği"*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı.
- Dinler, Z. (2000). *"Tarım Ekonomisi"*. Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları, 5. Basım.
- Dinler, Z. (2016). *"İktisada Giriş"*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.

- Direk, M. (2010/2012). *"Tarım Tarihi ve Deontoloji"*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2. Baskı.
- Dişbudak, K. (2008). *"Avrupa Birliğinde Tarım ve Çevre İlişkisi ve Türkiye'nin Uyumu"*. Ankara: Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, AB Uzmanlık Tezi.
- Doğan, A. (2009). *"Ekonomik Gelişme Sürecine Tarımın Katkısı: Türkiye Örneği"*. Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi 9 (17), 365-392.
- Doğan, Z., Arslan, S., & Berkman, A. (2015). *"Türkiye'de Tarım Sektörünün İktisadi gelişimi ve Sorunları: Tarihsel Bir Bakış"*. Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 8 (1), 29-41.
- Doğaner, G. (2010). *"Kalkınma Ekonomisi"*. Ankara: Elif Yayınevi 1. basım.
- Dura, C. (1987). *"Tarımın Türk Ekonomisinin Gelişmesine Katkısı Bugün ve Yarın"*. İstanbul: Enka Vakfı Yayınları.
- Düğer, İ., & Dulupçu, M. (2001). *"İktisada Giriş"*. İstanbul: Graphis yayınları.
- Ege, H. (2011). *"Tarım Sektörünün Ekonomideki Yeri ve Önemi"*. TEPGE Bakış, 7:1-4.
- Erbaş, N. (2016). *"Tarım Sektörünün Yozgat Ekonomisindeki Yeri ve Önemi"*. 1. Uluslararası Bozok Sempozyumu, (s. 205-2015). Yozgat.
- Ersoy, A. (2015). *"İktisadi Teoriler ve Düşünceler Tarihi"*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 4. Basım.
- Esnaf, Sanatkarlar ve Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü. (2019). Erişim Tarihi: 7 Temmuz 2020, <https://esnafkoop.ticaret.gov.tr/data/5d44168e13b876433065544f/2019%20Pamuk%20Raporu.pdf>
- FAO. (2005). Erişim tarihi: 10 Şubat 2020, Trade in Medicinal Plants, <ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/008/af285e/af285e00.pdf>
- Galbraith, J. (2010). *"İktisat Tarihi"*. (Çev.) M. Günay. Ankara: Dost Matbaacılık,

- Gaytancıoğlu, O. (2009). *"Türkiye'de ve Dünyada Tarımsal Destekleme Politikası"*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası yayınları, 1. Baskı.
- Gelir Vergisi Kanunu (GVK). (1960). Ankara: T.C. Resmi Gazete, Madde:52, 31 Aralık 1960.
- Gillis, M., Dwight, H., Reomer, M., & Snodgrass, D. (1987). *"Economic of Development"*, Second Edition. New York: W. W. Norton Company.
- Guran, T. (1970). *"Osmanlı Döneminde Türkiye'nin Tarım İstatistikleri"*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Günay, H. (2017). *"Türkiye ve Avrupa Birliğinde Tarımın Önemi ve Mali Destekler Bağlamında İncelenmesi"*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi.
- Güngör, K. (2006). *"İktisadın Tarihine Kısa Bir Bakış ve Merkantilizmden Günümüze İktisadi Düşünceler"*. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 14, 1-41.
- Gürler, A. (2016). *"Tarım Ekonomisi ve Politikası"*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Gürler, A., Karkacier, O., & Şimşek, E. (1995). *"Tarıma Dayalı Sanayi İşletmeleri"*. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Ders Notları, Yayın No: ZF/46.
- Gürler, Z. (2008). *"Tarım Ekonomisi"*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Han, E. (1978). *"Türkiye'de Sanayileşme Süreci ve Stratejisi"*. Eskişehir: İktisadi ve İdari Bilimler Akademisi, Yayın No: 205/134.
- Heilbroner, R. (2013). *"İktisat Düşünürleri: Büyük İktisat Düşünürlerinin Yaşamları ve Fikirleri"* (3 b). (A. Tartanoğlu, Çev.). Ankara: Dost.
- İlseven, S. (2014). *"Kıbrıs Coğrafyası"*. Ankara: Başak Matbaacılık, 9. Baskı.

- İşgüden, T. (1995). *"Gelişme Kuramları"*, Gelişme İktisadı, (Ed.): T. İşgüden, F. Ercan, M. Türkay. İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım A.Ş.
- Johnston, B., & Mellor, J. (1961). *"The Role of Agriculture in Economic Development"*. The American Economic Review, 51(4), 566-593.
- Kadah, H. (2019). *"Yeni-Ricardocu Sermaye ve Bölüşüm Kuramının Genel Bir Değerlendirilmesi"*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Karagölge, C. (1987). *"Tarım Ekonomisi"*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1. Baskı.
- Karma Yem Sanayi Raporu. (2019) Erişim Tarihi: 24 Ağustos 2020. <http://www.yem.org.tr/DosyaMerkezi/karma%20yem%20sanayii%20raporu%202019.pdf>
- Karpat, K. (1985). *"Ottoman Population, 1930-1914: Demographic and Social Characteristics"*. Madison Wise: University of Wisconsin Press.
- Kaymak, M. (2005). *"Ulusların Tarımsal Zenginliği: Adam Smith ve Fizyokrasi"*. Ekonomik Yaklaşım Dergisi, 16 (54), 1-25.
- Kaynak, M. (2005). *"Kalkınma İktisadı"*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kazgan, G. (1966). *"Tarım Ekonomisi ve İktisadi Gelişme"*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını.
- Keyder, Ç. (1987). *"State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development"*. Londra ve New York: Verso Press.
- Kıral, T., & Akder, H. (2000). *"Makro Ekonomik Göstergelerle Tarım Sektörü"*. Türkiye Ziraat Mühendisliği V. Teknik Kongresi 17-21 Ocak (s. 1). Ankara: Milli Kütüphane.
- Kirkpatrick, C., & Barrientos, A. (2004). *"Development Economics and Public Policy"*. Manchester: Woking Paper Series, s.9, ss. 2-14.

- Knox, H. (2002). *"Emerging Trends in Agricultural-Based Industries in The Northeast"*. USA: (Invited Presentation), Economic Trends.
- Koçyiğit, M. (2005). *"Yalova İlinde Etnobotanik Bir Araştırma"*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Lewis, W. (1954). *"Economic Development With Unlimited Supplies of Labour"*, Ed.: Deepak Lal, Development Economics-Volume I, The International Library Of Critical Writings In Economics. England: Edward Elgar Publishing Limited.
- MacDonald, J. (1999). *"Concentration and Competition in the U.S. Food and Agricultural Industries"*. USDA: (Special Article), Agricultural Outlook, Economic Research Service.
- Manisalı, E. (1982). *"Gelişme Ekonomisi"*. İstanbul: Ar Yayın Dağıtım.
- Marx, K. (1863). *"Artı Değer teorileri"*. London: Lawrence and Wishart, (Çev.) Yurdakul Fincancı, Ankara, 1998, Sol Yayınları.
- Mollavelioğlu, Ş. (2018). Kalkınma Ekonomisinde Yeni Eğilimler. (Ed.), Z. Kanberoğlu içinde, *"Tarım - Kalkınma İlişkisi ve Tarımsal Kalkınma Teorileri"* (s. 35-65). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Olalı, H., & Duymaz İ. (1987). *"Tarımın Türk Ekonomisindeki Yeri ve Ekonomik Gelişmeye Katkısı"*. İzmir: İzmir Ticaret Borsası Yayınları, Yayın No:28.
- Organik Tarım Dernekleri Federasyonu (ORTADEF). (2020). Erişim Tarihi: 21 Ocak 2020, www.ortadef.org
- Oser, J. (1970). *"The Evolution of Economic Thought"*. New York: Harcourt, Brace ve World, Inc, 2. Baskı.
- Özdemir, M. (2013). *"Türkiye'nin Tarım İhracatının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi"*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

- Özgüven, A. (1992). *"İktisadi Düşünceler-Doktrinler ve Teoriler"*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Pamuk, Ş. (1987). *"The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913: Trade, Investment and Production"*. Cambridge ve New York: Cambridge University Press.
- Pamuk, Ş. (2008). *"Osmanlı'dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme"*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2009). *"Türkiye'de Tarım ve İktisadi Gelişme:1880-2000"*. *Mülkiye Dergisi*, 63-76, 33 (262).
- Pamuk, Ş., Williamson, J., & (Edt.). (2001). "The Mediterranean Response to Globalisation Before 1850". İçinde, *"Intervention During The Great Depression: Another Look at Turkish Experience"* (s. 321-39). Londra ve New York: Routledge.
- Parasız, İ. (2005). *"Kalkınma Ekonomisi"*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Pıçak, M., Genç, S., & Kadah, H. (2019). *"İktisat Metodolojisinin Evriminde Fizyokratların Rolü"*. Uluslararası Yönetim, Ekonomi ve politika Kongresi, (s. 142-153). İstanbul.
- Possas, M., Salles-Filho, S., & Silveria J. M. (1996). *"An Evolutionary Approach To Technological Innovation In Agriculture"*. Some Preliminary Remarks, *Research Policy*, 25: 933-945.
- Prebisch, R. (1950). *"Latin Amerikanın İktisadi Kalkınması ve Belli Başlı Sorunları"*. Siyasal Bilgiler Fakültesi dergisi,(Çev. B. Kuruç) Mart 1963, 103-143.
- Quataert, D. (1994). "An Economic and Social History of The Ottoman Empire, 1300-1914". D. Quataert içinde, *The Age of Reforms, 1812-1914, Agriculture* (s. 843-870). Cambridge: Cambridge University Press, H. İnalcık ve D. Quataert (Edt.),.

- Quesnay, F. (1962). *"The Analysis", The Economics of Physiocracy, Essays and Translations" Ed. ve Fr.' dan Çev. R. L. Meek.* Cambridge: Oxford University Press.
- Robbins, L. (1968). *"The Theory of Economic Development In The History of Economic Thought"*. London ve Basingstoke: Macmillan St Martin's Press.
- Ruttan, V. (1998). *"Models of agricultural Development, (Ed. Eicher, C. K. ve Staatz, J. M.), International Agricultural Development"* Third Edition. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press ISBN:0-8018-5879-8.
- Ruttan, V., & Hayami, Y. (1984). *"Toward a Theory of Induced Institutional Innovation"*. Minnesota, USA: Center For Economic Research, Department of Economics, Universty of Minnesota, Discussion Paper, No:200.
- Sanderson, W. (1980). *"Economic Demographic Simulation Models: A Review of Their Usefulness For Policy Analylsis"*. Lxemburg: International Institute For Applied Systems Analylsis.
- Savaş, V. (1997). *"İktisadın Tarihi"*. Liberal Dnce Topluluğu. İstanbul: Avcıol Matbaacılık.
- Saygılı, F., & Kaya, A. (2017). *"Türk Tarımının Global Entegrasyonu ve Tarım 4.0)"*. İzmir: İzmir Ticaret Borsası.
- Silspr, S. (2011). *"Tarım Sektörünün Türkiye Ekonomisine Katkısı"*. Erişim Tarihi: 7 Mart 2020, İl Gazetesi: <http://www.ilgazetesi.com.tr/2011/06/05/tarim-sektorunun-turkiye-ekonomisine-katkisi>.
- Singer, H. (1950). *"The Distribution of Gain Between Investing and Borrowing Country"*. American Economic Review, 40.(2), 473–485.
- Skosen, M. (2003). *"Modern İktisadın İnşası" (M. Acar, D., M. Acar, E. Erdem, & M. Toprak, Çev.)*. Ankara: Liberte.

- Smith, A. (1937). *"An Inquiry Into The Nature and Causes of The Wealth of Nations"*. New York: Edwin Cannan (Ed.), The Modern Library, [Türkçe Baskı, Ulusların Zenginliği. (Çev.) A. Yunus ve M. Bakırcı, İstanbul:Alan.
- Şahin, H. (2000). *"Türkiye Ekonomisi"*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Tagar, H., & Shah, S. (2012). *"Agricultural Development: Meanings, Modes and Models (A Feasible Model For Sindh-Pakistan)"*. International Journal of Innovative Research & Development, 1(8):54-75, ISSN:2278-0211.
- Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TİGEM). (2018). Erişim Tarihi: 20 Nisan 2020
<https://www.tigem.gov.tr/WebUserFile/DosyaGaleri/2018/2/a374cc25-acc1-44e8-a546-63b4c8bce146/dosya/2018%20TIGEM%20HAYVANCILIK%20SEKTOR%20RAPORU.pdf>
- Tarım ve Orman Bakanlığı. (2019). Erişim Tarihi: 23 Ağustos 2020
https://www.tarimorman.gov.tr/BUGEM/Belgeler/Bitkisel%20Üretim/Tohumculuk/İstatistikler/tohumluk-uretim_yillara_gore.pdf
- Tarım ve Orman Bakanlığı. (2019). Erişim Tarihi: 24 Ağustos 2020
<https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Bitkisel-Uretim/Bitki-Besleme-ve-Tarimsal-Teknolojiler/Bitki-Besleme-Istatistikleri>
- Tarım ve Orman Bakanlığı. (2019). Erişim Tarihi: 2 Haziran 2020,
<https://www.tarimorman.gov.tr/Haber/4011/Turkiye-4-Urunun-Uretim-Ve-Ihracatinda-DunyaLideri>
- Tarım ve Orman Bakanlığı. (2019). Erişim Tarihi: 24 Nisan 2020
<https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Hayvancilik/Ipek-Bocekciligi>
- Taşdan, K. (2005). *"Türkiye Tarım Ürünleri Dış Ticaret Yapısı ve Gelişimi"*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Alatarım Yayınları.
- Tekeli, L., & İlkin, S. (1988). Türkiye'de Tarımsal Yapılar 1923-2000. Ş. Pamuk, & Z. Toprak içinde, *"Devletçilik Dönemi Tarım politikaları, Modernleşme Çabaları"* (s. 37-89). Ankara: Yurt Yayınları.

- Tekelioğlu, M. (1993). *"İktisadi Düşünceler Tarihi"*. Adana: Çukurova Üniversitesi Basımevi.
- Thirlwall, A. (2003). *"Growth and Development: With Special Reference To Developing Economies"*, Seventh Edition. Palgrave Macmillan: Hampshire.
- Timur, H. (1968). *"İktisadi Düşünceler Tarihi"*. İzmir: İstiklal Matbaası, 2. Baskı.
- Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK). (2014). *"2014 Uluslararası Aile Çiftliği Yılı"*. 44 (7).
- Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB). (2013). *"Türkiye Tarım Sektörü Raporu"*. Ankara: Afşaroğlu Matbaası.
- Todaro, M., & Smith, S. (2012). *"Economic Development"* (11. Basım). Boston: Pearson.
- Tufan, A. (1997). *"Türkiye Ekonomisi"*. Ankara: A. Ü. Ziraat Fakültesi, Yayın No:1487, Ders Kitabı:448.
- Tuna, İ. (2013). *"Tarımsal Ormancılık"*. Trabzon: KTÜ, Orman Fakültesi Ders Notları, Yayın No:87.
- Tuna, Y. (1993). *"Tarımda Verimlilik Artışının Ekonomik Sonuçları: Türkiye İle İlgili Bir Değerlendirme"*. Ankara: Milli Prodüktivite Merkezi Yayınları, No:487.
- Turan, Z. (2013). *"Tarımsal Üretimde Örgütlenme. Tarım Ekonomisi"* (s. 133-170). İstanbul: Lisans Yayıncılık 1. Baskı.
- Türk Dil Kurumu (TDK). (2020). Erişim Tarihi: 15 Ocak 2020
<http://tdkterim.gov.tr/bts/>
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2019). Erişim Tarihi: 5 Temmuz 2020
<https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=tarim-111&dil=1>
- Türkiye İstatistik kurumu (TÜİK). (2018). Erişim Tarihi: 21 Haziran 2020
<https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=tarim-111&dil=1>

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2019). Erişim Tarihi: 21 Eylül 2020, www.tuik.gov.tr

Uzundumlu, A. (2012). *"Tarım Sektörünün Ülke Ekonomisindeki Yeri ve Önemi"*. Alınteri Zirai Bilimler Dergisi, 22(B):34-44.

Ünsal, E. (2013). *"Makro İktisat"*. Ankara: İmaj Yayınevi.

Yavilioğlu, C. (2002). *"Geri kalmışlık Olgusu ve Ekonomistik Kalkınma Teorileri (Eleştirel Bir Yaklaşım)"*. Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler dergisi, Cilt:3, Sayı:2, 49-70.

Yavuz, F., & Dilek, Ş. (2019). *"Türkiye Tarımına Yeniden Bakış"*. İstanbul: Seta Yayınları.

Zincirlioğlu, Ö. (1977). *"Tarımsal Yatırım Projelerinde Fizibilite"*. Ankara: Şark Matbaası.

Ziraat Mühendisleri Odası (ZMO). (2019). Erişim Tarihi: 3 Temmuz 2020, <https://www.zmo.org.tr>